

La producció perpinyanenca de l'impressor Samsó Arbús*

MERCÈ COMAS
Universitat de Barcelona
EULÀLIA MIRALLES
Universitat de València

En el present treball ens ocupem de la producció de l'impressor Samsó Arbús durant l'etapa en què el trobem establert a Perpinyà, i ho fem partint de les notícies que hem pogut extrapolar directament dels impresos catalogats en el marc del programa de recerca CTCN: CIR.¹ Al final, s'inclou un *short title catalogue* dels títols que va imprimir, amb notícia dels fons on hem pogut localitzar exemplars i amb les referències bibliogràfiques pertinents a cada un d'ells.

El Cinccents s'obre i es tanca a Perpinyà amb dos impressors importants, Joan Rosenbach i Samsó Arbús, d'altra banda els únics establerts a la ciutat en tot aquell segle. Majoritàriament, la bibliografia recull que Arbús era nascut a Perpinyà, però un document de final de 1586, del casament entre l'impressor i Jerònima Canovelles, indica la seva filiació francesa.² Amb tot, els inicis d'Arbús com a impressor cal anar-los a cercar a Barcelona, on hauria arribat a imprimir onze títols.³ Madurell ja va assenyalar que el primer de setembre de 1572, Arbús i la vídua de l'im-

* Volem agrair la col·laboració d'Anna Gudayol, Inés Padrosa, Dolors Serra, Ivan Parisi, Maria Toldrà, Pep Valsalobre, Pep Vila i, molt especialment, de Montserrat Lamarca, que ens han ajudat a fer que el present estudi arribi a bon port.

1. Bona part de les descripcions tipobibliogràfiques perpinyanenes es pot consultar a la pàgina *ctcn.espais.iec.cat*.

2. «Narcís Sampsó Arqués [sic]. 1586, octubre 4. Rebuda de 4 ll. esposalles N. S. A., estamper de França, habitant en Perpinyà, bisbat de Elna, amb Jerònima Canovellas, feta per l'obra de la Seu (Arxiu de la Catedral, Sposalles 1585-1587, f. 117)»; reproduït per Mas (1917).

3. Devem el nombre d'impresos barcelonins d'Arbús a Lamarca (2015). L'única visió de conjunt sobre la impremta a Perpinyà, dels orígens fins al segle xx, segueix essent encara avui la de Comet (1908); és més recent l'article de Gérard Bonet, «Perpignan la typographe. Cinq siècles d'imprimerie à Perpignan» (Bonet, 2004), que, pel que fa a Arbús, depèn totalment de les dades de Comet. Per a una visió de conjunt del període que ara ens interessa, vegeu Llanas (2002), i també (però no sobre Perpinyà) Lamarca (2012), Madurell (1970, p. 292; 1971; 1973, VII, IX, p. 31-33, 93, 193-203 i 205-206), Millares Carlo (1981, p. 16-17 i 69-70), Delgado Casado (1996, vol. I, p. 40-41) i el citat Llanas (2002, p. 169-170).

pressor Pere de Montpezat, Eulàlia, van associar-se amb el també impressor Claudi Bornat, part de la impremta del qual havien comprat; ara bé, tot i comptar amb un document que ho certifica, la veritat és que a hores d'ara no coneixem cap llibre imprès amb el nom de tots tres. Posteriorment, a Barcelona Arbús va establir aliances amb el tirador d'or Joan Rajol, però el primer va tenir problemes per pagar els seus deutes i li incoaren un plet.

A partir de 1584 el trobem establert a Perpinyà, podria semblar, doncs, que fugint d'una delicada situació econòmica a la ciutat comtal. Hem pogut trobar notícia de vint-i-vuit títols impresos per Arbús a la ciutat de Perpinyà;⁴ d'aquests, alguns ja els havia donat a l'estampa el llibreter barceloní Claudi Bornat, amb qui, com hem dit, és possible que hagués estat associat: és el cas, per exemple, del *Directorium curatorum* de Pere Màrtir Coma i del *Modus examinandi sacrorum ordinum candidatos* d'Holthusius. D'entre les marques tipogràfiques usades per Arbús, n'hi ha dues que foren emprades per Bornat (Madurell, 1973, p. 60, fig. 2; Vindel, 1942, núm. 240), a més de diverses caplletres i gravats; quant a l'altra marca tipogràfica emprada pel rossellonès, l'havien fet servir abans d'ell, com a mínim, Matías Gast a Salamanca i, a Alcalá, Juan Gracián.⁵

El primer títol que va sortir de la premsa perpinyanenca d'Arbús, el 10 d'abril de 1584, fou el *Tratado intitulado Cadena de oro* del canonge rossellonès Miquel de Giginta i d'Oms (c. 1534-1588), col·lega de Joan Lluís Vives i Henry Cock i fundador de les Cases de Misericòrdia, que ja havia donat mostres de la seva preocupació pels més desfavorits en obres anteriors i que havia de ser, doncs, un autor amb bona sortida editorial.⁶ Giginta va retornar a Perpinyà el 1584, després d'un llarg periple per tota la Península, i va descriure sumàriament el seu pas per la ciutat:

Assentada la dicha obra [*i. e.* la Hospitalidad] en Barcelona, quisieron los cónsules de Perpiñan hazerla también en aquella villa, para lo qual me llamaron al ayuntamiento, donde, conferido el negocio largamente, quedamos que se diesse, como se dio, razón al reverendíssimo señor don Juan Therez, obispo de Elna, que al presente está en las cortes de Monçón. El qual vino a aprobarlo tanto que offreció de ayudar para el principio, y después cada mes, con cierta cantidad.⁷

4. Comet (1908) comptabilitza vuit títols d'Arbús; Madurell (1971) i Desgraves (1976), quinze; el llibreter Palau i Dulcet (1948-1990), vint-i-dos.

5. Per al primer taller, vegeu Ruiz Fidalgo (1994, vol. 1, p. 87); per al de Gracián, Martín Abad (1991, vol. 1, p. 121).

6. Hi ha una edició del seu *Tratado de remedio de pobres*, a cura de Félix Santolaria (ed., 2000). Per a l'autor i la seva obra, vegeu Cavillac (1979), Santolaria (1997, p. 131-144) i el monogràfic de Cavillac *et al.* (2003).

7. Giginta (1587, f. 38v-32[=39]); hem fet servir l'exemplar de la BUB, 0700 CM-315, mutilat); el fragment pertany al capítol xi, «Cómo el auctor estuvo en Perpiñan, y cómo fue acordado que se devia hazer la dicha Hospitalidad en aquella villa, y de cómo bolvió a Barcelona» (f. 38v-32v[=39v]).

Va ser durant l'estada a Perpinyà que va aprofitar per fer imprimir la *Cadena de oro*, que l'autor va dedicar a l'arquebisbe de Toledo, Gaspar de Quiroga, el qual, «quanto a la inclinación a la piedad del remedio de los pobres, me lo ha hecho conocer por experiencia el ánimo y favor que V. S. Illustr.^{ma} me dava muchas vezes en Toledo, en la prosecución del nuevo Hospital de los mendigos que solicité en esta ciudad». Immediatament després Giginta va marxar cap al Concili provincial de la Tarraconense convocat per Antoni Agustí (Giginta, 1587, f. 32v[=39]-42), les constitucions del qual van ser publicades per Arbús.⁸

El mateix any 1584 Arbús també va fer imprimir un manual didàctic per a clergues, el *Directorium curatorum* del que fou bisbe d'Elna entre 1569 i 1578, Pere Màrtir Coma; ja hem dit que el volum havia estat editat anteriorment per Claudi Bornat,⁹ que havia tingut com a client de la seva botiga barcelonina l'autor i que mantenia relacions amb altres habitants a la ciutat de Perpinyà (Madurell, 1973, p. 16 i 28). El *Directorium* del dominic va assolir una gran difusió, com proven les més de trenta impressions de les quals tenim notícia, i era, doncs, llaminer per a qualsevol impressor. La reedició perpinyanenca de 1584 destaca entre les altres fetes en territori català pel fet de ser l'única en català un cop impresa la traducció castellana de 1572 i després de la mort de Coma; la quasi coetània de València (1589) i les posteriors de Lleida (1614 i 1617) i Girona (1622)¹⁰ es decantaran, en canvi, per la versió castellana. 1584 reproduceix les edicions anteriors catalanes (a més del text, hi

8. *Constitutiones concilii provincialis Tarraconensis*, Perpinyà, 1585. El mateix any Felip Mei les publicava a Tarragona (vegeu Arco, 1916, núm. 22: «los dos primeros folios son de diferente clase de papel, y por su aspecto parecen haber sido tirados con posterioridad al resto de la obra»; Salvat i Bové, 1977, p. 85; Simón Díaz, 1950-1994, vol. II, núm. 2994, i CCPB, núm. 269174-4 i 306738-6).

9. Les impressions del *Directorium curatorum* fetes per Bornat són de 1566, 1568 (amb Ferran Cantarell) i 1572; de 1572 és també la primera castellana, la traducció de la qual ha estat atribuïda tradicionalment a Joan Lluís Vileta. Bornat també va imprimir la cèlebre *Doctrina christiana* de Coma, i presumiblement un llibret de nom *Col·loqui i pràctica entre dos germans de la doctrina cristiana* del qual, ara per ara, no ens consta que ningú no hagi tingut la fortuna de trobar cap exemplar. A la llicència de Diego Hurtado de Mendoza, de 4 de novembre de 1566, a Bornat per a la *Doctrina*, consta que aquesta és feta no per a un sinó per a dos volums: «haveu procurat y enteneu ab summa diligència de imprimir o fer imprimir a despeses vostres dos llibres, lo hu intitulat Doctrina y l'altre Col·loqui y pràctica entre dos germans de la Doctrina Christiana, llibres molt utilosos y salubres ara novament composts, corregits y ampliats per [...] fra Pere Màrtir Coma» (citem a partir de l'edició de 1570, f. 3v. El text és editat a Madurell, 1973, p. 152-153, partint d'ACA, Reg. 4695, f. 37-38, però hi ha un error de transcripció en la data, que no és 1562 sinó 1566. Vegeu també Madurell, 1973, p. 39 i 76). No sembla que l'esment de dos títols i no un sigui conseqüència d'un error, perquè el mateix Coma (1584, f. 114v-115) fa referència als dos textos: «Segons està largament practicat en lo libre que s'intitula Doctrina Christiana, y molt més en lo que se intitula Col·loqui y pràctica entre dos germans de la Doctrina Christiana, los quals en dias passats componguí, a glòria del Senyor y utilitat dels prohismes». Vegeu també Aguiló (1923, núm. 60 i 286).

10. L'edició de Girona és de Gaspar Garric, fill del llibreter Arnau Garric, que havia finançat l'edició de Perpinyà que ara ens ocupa. Vegeu Mirambell (1988, p. 31-36 i 126).

són també els sonets de Bornat a Pere Castellet i a Pere Màrtir Coma,¹¹ així com l'aprovació del lloctinent general de Catalunya, Diego Hurtado de Mendoza i de la Cerda, i l'epístola dedicatòria de Coma a Castellet); coincideix amb 1568 i 1572 en la disposició de la taula, que és al final del volum (contra 1566, entre el proemi i el primer capítol, que resulta més coherent amb el que anuncia el text).

Els motius de la reedició a Perpinyà s'han d'anar a buscar, doncs, en l'èxit de públic assolit pel *Directorium* i possiblement en la relació entre Bornat i Arbús, alhora que també s'ha de tenir en compte que som en un moment en què encara segueix viva la preocupació de les institucions per la poca pietat dels Pirineus (Kamen, 1998, p. 122-125). A més, Coma havia estat ponent a Trento (com a teòleg del bisbe de Girona) i després bisbe d'Elna (entre 1569 i 1578), i és clar que jugava a casa. La finalitat de l'obra ja queda ben clara en l'epístola introductòria al bisbe d'Urgell Pere Castellet, que ja figurava a Barcelona 1566:

Y axí, atenent y considerant vostra molt il·lustríssima y reverendíssima senyoria la gran necessitat que al present se offerex, y havent-lo la divina providència provehit del càrrech de pastor espiritual en aquestes aspres montanyes (que comunament se nomenen Pyrineas), de las quals procehex no poch bé y sossiego a tota Espanya, per ser aquestes montanyes una fortaleza y muralla de tota Espanya, ahont si la religió christiana estarà ferma y ben sossegada, si d'elles estarà totalment bandejada la ignorància (la qual en temps passats desmesiadament regnava), no pot sinó redundar un gran bé y quietut a totes les altres parts de aquesta nostra Espanya, axí com per lo contrari un grandíssim mal si aquestes montanyes se perdessen, si-s corrompessen ab lo verí de la heretgia. Perquè, perdudes les fortalezes del Regne, no està sens gran perill tot lo restant [...]. Y per a compliment de tot lo negoci, socorrent a la present y urgentíssima necessitat de sciència dels que ara tenen cura de les ànimes, ha ordenat vostra reverendíssima senyoria un llibret en llengua cathalana dels sacraments, lo<s> qual fos com un manual brevíssim hont puguen sumàriament y ab gran resolució veure tots los que tenen càrrechs en particular de les ànimes, lo que són obligats y convé que sàpien per a poder dignament y sens error ministrar los sant[s] s[a]craments de la església [...]. Y per fer-me a mi aquesta mercè és estat servit de manar-me que recollegís y posàs en forma aquest llibret, conforme a la intenció, determinació, traça y invenció de vostra reverendíssima senyoria y de alguns altres teòlechs, lo que de bona voluntat ho he fet [...]. Ha-se tingut respecte en aquest llibret, conforme ha ordenat vostra reverendíssima senyoria, a brevedat y claredat, que són dos coses que solen de bona gana convidar als lectors a la lliçó dels llibres [...]. Y pendria yo gran consolació y per a mi seria una senyalada mercè que, axí com vostra senyoria reverendíssima ha tingut<gu>da gran diligència, zel y sollicitut a que se escrigués aquesta obreta, se procure que-s llija ab molta sollicitud per los que tenen càrrech de ànimes en la sua diòcesi.¹²

11. Editats per Madurell (1973, p. 107-108).

12. Coma (1584, f. †7v-A2). Hi ha una edició fragmentària de l'epístola a Aguiló (1923, núm. 60).

Coma no s'està de repetir en altres ocasions que l'obra és dirigida als «curats inferiors» (f. 20, 141v, 164), i que és conseqüència d'un encàrrec del bisbe Castellet. Pel que fa al contingut, assenyalat:

Donques per a ensenyar complidament tot lo que cumples que sàprien los que tenen cura de ànimes, se tractarà sufficientment en aquest llibret de dos coses, ço és, del peccat y dels sagr[a]ments, que són dos coses les quals principalment és necessari que sàprien los que tenen cura de ànimes, perquè si les ignoren facilíssimament podran errar en la administració dels sacraments dexant alguna cosa que serà *de necessitate sacr[a]menti*, per ho[n]t tot lo que faran serà no res. Y perquè la distinció moltes vegades dóna claredat al que-s tracta, serà aquest llibret dividit en vint-dos capítols, y alguns dels capítulos en sparàgraphos. (Coma, 1584, f. A3v-1)

També incideix en la necessitat d'usar un idioma que pugui ser entès (Castellet li encomana la redacció d'un llibre en llengua catalana).¹³ Així, a propòsit del baptisme, diu que:

no importa que les paraules de la forma se diguen en llatí o en vulgar o en qual-sevol llengua, ab què se conserve en aquelles paraules lo verdader sentiment de les paraules de la forma del baptisme ordenada per Christo; solament que les paraules vagen juntes ab la obra que signifiquen. (Coma, 1584, f. 13v)

O més endavant, sobre l'examen dels sacerdots:

has de tenir compte ab la habilitat del que és examinat, perquè alguns saben la llengua llatina, no sols entenent-la però també parlant-la, altres que la entenen però no la saben parlar, altres finalment que ni la entenen ni la saben parlar, perquè no han tingut modo de poder-la aprendre, y, ab tot, tenen gentil y clar enteniment per a entendre tot lo que fa a la recta y bona administració dels sacraments. Y pus per la seguretat de la consciència fa poch al cas saber en una llengua o en altra, ço és, en llatí o en vulgar, lo que toca a la verdadera administració dels sacraments, podrà lo examinador interrogar en llatí o en vulgar, segons descobrirà la suficiència del que s'examina. (Coma, 1584, f. 163v-164v)

Com el de Giginta i Coma, també sembla que havien de ser llibres fàcils de col·locar al mercat el *Thesaurus puerilis* d'Onofre Pou, que fou professor a l'Estudi General de Perpinyà, i el *Libre ... de la miraculosa conversió y sancta vida y grans miracles que feu lo gloriós sant Honorat*, corregit pel carmelita Miquel Corrons, prior del convent de Perpinyà; tots els autors citats havien de reportar beneficis o,

13. A l'edició castellana de 1572 la referència desapareix: el pròleg de Coma al bisbe Castellet serà substituït per un pròleg-dedicatòria de Bornat al cardenal Gaspar Cervantes de Gaeta (vegeu Madurell, 1973, p. 86).

com a mínim, no havien de fer perdre diners a Arbús, que si és cert que marxà de Barcelona escapant d'una situació econòmica incòmoda, potser se n'havia pogut refer.¹⁴ Amb la de Perpinyà, el *Thesaurus* de Pou va assolir la seva tercera tirada: les anteriors són les de València, Pedro de Huete, 1575, i Barcelona, Joan Pau Manescal / Pere Malo, 1580, amb canvis d'autor comparada amb la primera i de la qual Perpinyà 1591 reproduceix el mateix estadi.¹⁵ També és tercera la del *Libre* de Corrons, precedida de les dues valencianes de 1495 i 1513; la de Perpinyà 1590 reproduceix València 1513, amb algunes variants.¹⁶

Aquests títols, al costat dels de Miquel Llot de Ribera que ja tindrem ocasió de comentar més endavant, són potser els més coneguts de l'etapa rossellonesa d'Arbús. Tots van ser publicats entre la data del seu retorn a Perpinyà, el 1584, i el 1591, període en què trobem el gruix de la seva producció: imprimeix tots els anys, a excepció de 1588, i l'any 1590 és, sens dubte, el més prolífic. Al llarg d'aquesta etapa, de les seves premses surten també dos llibres sobre la pesta, un del metge montpellerenc Antoni Girauld (1587) i l'altre del gironí Lluís Fabra (1589),¹⁷ amb els quals Perpinyà es col·loca al capdavant del territori pel que fa a la impressió de textos científics sobre la pesta en català durant el darrer terç del segle XVI.¹⁸

Els dos són llibres sorgits de la preocupació per l'expansió de la pandèmia, i és lògic que les dues impressions coincideixin amb brots de la malaltia al Rosselló durant el contagi de 1586-1591 (vegeu Betrán, 1996, p. 139-155). Pel que fa a aquest aspecte, destaquem el volum de Fabra, ja que a través dels seus mots es pot resseguir el procés del contagi i, alhora, de la composició de l'obra. A la portada hi llegim «Discurs sobre la peste, [...] acomodant-lo a la concurrència de l'any 1586 fins al present de 1589», i més endavant l'autor diu: «Anant escrivint aquesta obra, en la consequència de la dolència se offerían cadaldia novedats que era necessari posar-les en memòria y, no obstant procurava sempre pendre l'aygua de la bona part, se offerían en quasi totes mil tropiessos que ofuscàvan la veritat y, lo qu'és pijor, que resultàvan en mentida» (p. 285); és a dir, el text s'anà revisant a mesura que els fets

14. Anava sobre segur: si ens fixem en els primers llibres que edità, entre 1584 i 1586, veurem que, dels set, quatre inclouen la referència a un llibreter.

15. Les edicions són descrites a Ribelles Comín (1929, vol. II, núm. 919-926); vegeu també Soberranas i Colon (1992). Hi ha edició facsímil de Barcelona 1580: València, Paris-València, 1979. Pere-Enric Barreda (1998 i 2002) s'ha ocupat d'examinar el contingut lèxic del volum.

16. Per a les raons que dugueren els impulsors de l'edició a emprendre'n una de nova, vegeu Cristóbal de Valderrama a la dedicatòria a Martín Guzmán de Toledo (p. 4-5) i el pròleg al lector (p. 10). De les diferències entre les edicions en parla Vila (1989, p. 635-636).

17. Es pot llegir una descripció tipobibliogràfica completa de l'imprès a Duran (2005).

18. Els tractats de pesta destaquen, ja d'entrada, entre la producció científica d'originals en català. L'abandó de la llengua pròpia com a vehicle de comunicació científica a partir, sobretot, del segon terç del segle XVI, sembla que no afectà aquesta mena de textos, per tal com miraven de prevenir la malaltia i havien de ser entesos pel major nombre de gent possible. Vegeu Cifuentes (2004, p. 355); el mateix Cifuentes ja s'hi havia referit abans (2002, esp. p. 65 i 77).

esdevinguts ho requerien. Així, i tot i que la dedicatòria és datada el 15 d'agost de 1589, l'autor va seguir redactant més enllà d'aquesta data («Fins que en lo juny de 89 se entené havia salpicat en molts llocs junt de Barcelona [...], llevà's la màscara entrant en la canícula, discorrent per la mísera ciutat ab tant estrago que, fins al dia de N. S. de Setembre, passaven los morts de 7.000 persones»; p. 40-41); pel que fa a l'apèndix al capítol v, fou escrit dos mesos més tard, quan es devia estar acabant d'imprimir el volum:

Y no obstant se tenia tota la diligència possible en la cura dels apestats, perseverava lo mal ab prou fúria encara en lo octubre, en què estic escrivint aquestes coses [...]. És cosa certa que als últims de octubre passàvan los morts de onze mil.¹⁹

Si la preocupació de Fabra passa per recollir les darreres notícies que fan referència a la pandèmia, per tal que el lector estigui al dia i tingui notícia dels fets més immediats, la de Girauld sobretot radica en ser comprès. D'aquesta manera, i malgrat la seva condició de francès («en nostra França», f. 46v), escriu el volum en català i s'esforça a buscar el mot precís en aquesta llengua per tal de fer més proper el llibre al lector («emperò serà bé tenir l'ull que semblants carns no sien de animals morts de malaltia o a mala mort, com les basilees que diuen en Cathalunya», f. 43), o d'adaptar-lo als costums catalans («lo que's farà més fàcilment si lo pacient, essent en lo llit, serà molt ben cubert y en los peus una pedra calenta o un llibret, com se usa en Catalunya», f. 49v).

Així, respecte a l'idioma emprat, el català, i els destinataris de l'obra, el montpellerenc fa les següents consideracions:

Vist també que yo no som pràtiche o hàbil en esta vostra llengua, no pendran en mala part si és en pla o vulgar, y creuran que la mia intenció no és estada may altra sinó compondrer-lo en llatí. És ver que *Non est turpe, cum re, mutare consilium*. Lo que yo he fet per lo contento de la gent comuna y de molts altres, y açò ab tanta clarícia y facilitat que qualsevulla, per tant grosser que sie, entendrà lo contengut en aquest memorial y en son loch se'n podrà valer y ajudar. (Girauld, 1587, f. [3]v)

I, més endavant:

Emperò quiscun sap y veu que los pobres, tant carregats de misèria, de infans, deutes o altres càrrechs, tenen prou que fer en entendre a poder supllir

19. Fabra (1589, p. 286-287). El novembre d'aquest any Fabra va regalar el volum a la catedral de Girona (l'exemplar ja era perdut el 1736). Per a l'obra, vegeu Julià (1981).

per a auidar y albergar la sua gent y familia, y no de tenir en la mà sempre la dotzena de reals per a donar als senyors doctors, chyrurgians, apothecaris o altres experts. Y creuran que una de les més principals occasions és aquesta, que me à mogut y incitat en donar aquest avís y memorial en llengua vulgar, y ab tanta clarícia y facilitat com lo meu cabal y poca sufficència an pogut bastar. (Girauld, 1587, f. 84v)

Els consells dels dos sanitaris sobre l'eradicació i la contenció de la malaltia no van ser, tanmateix, els únics útils per als afectats. El mèrit de la no expansió a la ciutat de Perpinyà, per exemple, cal anar-lo a buscar, segons explica Llot de Ribera, en els favors dels màrtirs:

Però sols diré una cosa digne de consideració, y és que havent estat dos o tres anys entre pestilència, que és estada primer en Millàs y après en la ciutat de Elna, en lo mix de les quals està quasi Perpinyà, és estada sempre preservada y conservada la vila fidelíssima de Perpinyà, lo que certíssimament se ha de attribuir no als mèrits dels que vuy en ella viuen, que tenim de pensar valer poch, antes bé en ella perseveran les culpas y les offensas y los vicis van multiplicant, sinó als mèrits del gloriós patró y advocat nostre, precursor de Christo, sanct Joan Baptista. (Llot de Ribera, 1590, vol. II, p. 198-199)

L'esmentat Miquel Llot de Ribera, nascut a Clarà i catedràtic de teologia de la Universitat de Perpinyà, és, sense rèplica, l'autor més assidu a les premses d'Arbús. De 1590 és el *Libre primer [—segon] dels miracles que lo Senyor ha obrats per medi de la santíssima relíquia del gloriós sanct Joan Baptista*, que compta amb una tradició de notícies força enrevesada, ara afortunadament resolta,²⁰ i la *Verdadera relación de la vitoria y libertad que alcançaron quatrocientos christianos captivos de Hazan Baxá*;²¹ l'any següent publicà el *Libre de la translatió dels invincibles y gloriosos màrtirs de Jesucrist, sants Abdon y Sennén* i el 1594 un epítom del *Llibre de Sentències de Pere Llombard*, obra, aquesta última, a la redacció de la qual l'havia animat i afavorit amb el seu consell i altres mercès Pere Màrtir Coma.²² Anys a

20. Dolors Serra (2001, núm. 6) ha solucionat els problemes que presentava el títol en qüestió: d'una banda, l'obra citada als repertoris com a *Història de la santíssima relíquia del l'os i mà esquerra de sant Joan Baptista* ha d'equivaldre al *Libre primer [—segon]...* i, de l'altra, sembla improbable que existís una edició de 1570 perquè des de la marxa de Rosenbach i fins a l'arribada d'Arbús (1584) no hi ha impremta a Perpinyà. Pel que fa als problemes que presenta en la datació, ens inclinem per creure que els dos volums són de 1590.

21. Una descripció tipobibliogràfica completa de l'imprès es pot llegir a Duran (2005).

22. Ho diu a la dedicatòria al bisbe Robuster (f. [A5]). Hem trobat notícia d'una altra edició (*Compendium seu epitome omnium quae in IIII libris Petri Lombardi sententiarum magistri conscripta reperuntur: recens editum...*, Venècia, Leli Marini, 1595; vegeu CCPB, núm. 16398-8), raó per la qual conjecturem que l'obra devia tenir un cert èxit de públic.

venir el dominic Domènec Sunyer, del convent de Perpinyà, va publicar la *Vida y milagros de santo Domingo Soriano y favores que la reyna de los ángeles, María sacratíssima, a hecho a la ... religión dominicana* (Perpinyà, Esteve Bartau, 1651), on dedicava un capítol a la fundació del convent de predicadors de la ciutat i als seus personatges més cèlebres, entre els quals Llot:

Salió desta valle de lágrimas para aquella floresta eterna el venerable padre maestro fray Miguel Llot de Ribera, natural de la villa de Clayrá, adornado de muchas virtudes y buenas obras, el qual procuró y gloriosamente afectuó la canonización de nuestro insigne catalán san Raymundo de Peñafort. Y estando en la curia romana fue confesor de la venerable sor María Raggi, cuya vida y milagros sacó a la luz imprimiendo un libro en latín. Y antes de ella avía impresso acá las vidas de los santos mártires Abdon y Senén, y a más dellas el maestro de las sentencias en latín en algunas otras cosas que añade del angélico doctor santo Thomás de Aquino, mi padre y maestro; y después hizo y imprimió el libro de la santa reliquia de san Juan Baptista [...]. Y adornó este Convento con el corazón de la bienaventurada sor María Raggi, lo qual traxo de Roma quando bolvió de aquella curia romana, después de negociado la canonización del glorioso san Raymundo. Fue elegido rector desta insigne Universidad Literaria de Perpiñan de edad de treynta años, de donde era hijo, y siendo prior del convento de Lérida murió en él, en opinión de todos hombre de grande virtud, y en doctrina y sabiduría por uno de los hombres insignes de nuestros tiempos. (Sunyer, 1651, p. 361-362)

Tot i que no podem deturar-nos-hi amb el detall que mereixeria, de Llot voldríem destacar l'exposició de mètode que fa sobre la disciplina històrica, i la seva defensa de l'escriptura en llengua catalana:

Bé-m podia més detenir en la narració dels discursos y proposició dels miracles, però guardant les leys de verdadera història no he volgut sinó referir-los de la manera que estan en los processos autèntics contenguts, perquè se llevàs tota manera de sospita en matèria de mentira, la qual, tant quant és avorrida del Senyor, tant ha de ser perseguida dels hòmens, principalment en històries y obres miraculoses, en la narració de las quals fent lo contrari se offèn en grandíssima manera lo Señor. Aquesta offensa he evitat ab molta diligència si ab lo modo de escriure los miracles se té compte, y ab ma pròpia llengua cathalana, axí per ser-me ella nataral [*sic*], la qual nunca és bé negar-la, con perquè ab major cumpliment se aprofitassen los de aquesta terra y de tota Cathalunia. Perquè encara que en ella y haja molts que van ab la boca uverta per ohir y legir la castellana, però vinguts a la pràctica no entenen la mittat de les paraules. Lo que és molt gran falta per a haver-se de aprofitar, y també, valent-me del commun modo de dir dels sancts, en la casa del Senyor cada hu offerex lo que pot y de la manera que pot.²³

23. Llot de Ribera (1590, vol. 1, 29[=35]-37). També al *Libre de la translatió...* (Llot de Ribera, 1591, f. A8-A8v), sobre el seu mètode històric: «En lo discurs dels quals he procurat sempre guardar las

Al costat de Llot també s'ha de posar en relleu, pel que fa al nombre d'obres impreses i perquè és un autor pràcticament desconegut, la producció del gramàtic i filòsof Martí Esteve.²⁴ Esteve, professor als Estudis Generals de Girona i Barcelona, va publicar les seves dues primeres obres, *De optimo interpretandi, legendi et studendi genere libri tres* i *De ortographia libri duo*, el 1590 a Perpinyà, cap de les dues als catàlegs habituals de referència. Van seguir, pel que fa a la producció de l'autor, tres volums més a Lleida, el 1593, i quatre a Barcelona entre 1611 i 1614, a més de diversos poemes llatins de circumstàncies (Barcelona, de 1629 a 1630).²⁵

Durant el període de màxima producció (1584-1591) i a més de les obres ja citades, Arbús va fer imprimir llibres de devoció com la del sant Rosari, la *Passio duorum* dels franciscans Escobar i Tenorio, que assolí un gran èxit de públic,²⁶ el

leys de verdadera hystòria, escrivint-las del modo y manera que han succeit, los autèntics com ha autèntics, y los altres que per sola tradició se alcançen confirmant-los sols ab sola tradició». Per a la defensa que fa de l'ús del català, vegeu Pons (1929, p. 46-47) i Vila (1989, p. 634-635).

24. A partir dels preliminars de les obres publicades per l'autor es pot anar reconstruint la seva biografia. Recullen també algunes dades sobre el personatge Torroella (1906, p. 95 i 160) i Rossich (1982-1983, p. 546).

25. Els altres títols publicats per l'autor dels quals tenim notícia són, per ordre cronològic: *Descriptio lucidissima methodus, atque de notis distinguendae orationis* (Lleida, Pere Puig, 1593: vegeu ICCU, núm. 45712); *Libellus de variis generibus carminum ex antiquis collectus, & limatus ... hac secunda editione* (Lleida, Pere Puig, 1593: BUB, B-7/6/23-2); *Dialogus poeticus* (Lleida, Pere Puig, 1593: BUB, B-7/6/23-1); *De actionibus loci, quas minus politi interrogationes dixerunt astricta ponderatio Martini Stephani* (Barcelona, Gabriel Graells, 1611: vegeu CCPB, núm. 360972-3); *Syntaxim de VIII partium orationis constructione, novo commentario sive cautionibus quibusdam & Catalana interpretatione adamussim decoratam* (Barcelona, Gabriel Graells, 1614: notícia extreta d'Antonio, 1788, vol. II, p. 111, que aprofita Torres Amat, 1836, p. 227, i, darrere d'ell, Palau, 1948-1990, vol. V, núm. 84125, i de la qual no hem localitzat cap exemplar); *Dialogi sex de convenientiis, quas complexiones seu concordantias apellant latini* (Barcelona, Jeroni Margarit, 1615: vegeu CCPB, núm. 360970-7); *De clausularum pinctis seu De notis distinguendae orationis libellus multo quam ante hac locupletior hac tertia editione* ([Barcelona], Gabriel Graells i Esteve Liberós, 1615: vegeu CCPB, núm. 360971-5); *Ad principis ortum Philippi filii hispaniarum regis III invictissimi contra mauros, thurcos, haereticos, lutheranos hostis acerrimi et fortissimi* (Barcelona, Esteve Liberós, 1629: BUB, ms. 975-22); *Oratio et triumphus ad sancti Olagarii rotulum* (Barcelona, Esteve Liberós, 1630: BUB, ms. 975-23), i *De foelicissimo atque optatissimo nuntio divi Ollegarii accepto a summo pontifice Urbano VIII apud barcinonenses* (Barcelona, Esteve Liberós: BUB, ms. 975-24). Remarquem, pel que fa a les tres edicions lleidatanes, que fins ara no es tenia notícia d'impresos de Pere Puig més enllà d'uns cartells per a la festa de Corpus (Jiménez Catalán, 1997, p. 23-24, i Sol i Torres, 1996, p. 39-40).

26. Meseguer (1969) documenta quinze edicions —que poden no ser les úniques— entre 1526 i 1623 i explica el perquè de l'atribució de l'obra a Sánchez del Campo. No hem sabut localitzar el volum d'on prové la llicència d'impressió a favor del madrileny Juan López Perete que és a l'edició perpinyanenca (f. 2-2v); hi ha notícia d'altres obres impulsades pel llibreter de la capital d'Espanya (Clemente, 1998) i exemplars d'una edició madrilenya de la *Passio duorum* de 1623 que no té res a veure amb la de Perpinyà. Potser és que, tal com recull Meseguer citant Pérez Pastor, López Perete hauria obtingut el privilegi per imprimir diverses obres, entre les quals la *Passio duorum* i el *Directorium curatorum* de Coma (vegeu l'edició madrilenya de 1581, a compte de M. Ramírez), i els hauria venut als respectius finançadors.

també prou conegut *Catecismo de los misterios de la fe* de l'agustí gallec resident a Perpinyà Antoni Acevedo,²⁷ la vida de sant Guillem de Francisco Lucas de Córdoba i els tres primers llibres de la novel·la de cavalleries del cicle de Renaldos de Montalbán.²⁸

A partir de 1592 les notícies sobre l'impressor minven. Fins a 1594 no trobem cap altra evidència de la seva feina, el ja citat epítom del Llibre de Sentències de Pere Llombard. Després, haurem d'esperar encara dos anys més per veure impreses *La Araucana* d'Ercilla i els *Commentaria in libellum De ente et essentia Divi Thomae Aquinatis* del canonge de la Seu d'Urgell Cristòfol Ramoneda, i encara un any més, el 1597, per al *Modus examinandi Sacrorum Ordinum candidatos* del teòleg Iohannes Holthusius. Tant aquest últim com *La Araucana*, que tenia una sòlida reputació quan Arbús s'animà a publicar-la,²⁹ eren llibres amb sortida segura. L'Holthusius havia estat publicat en diverses ciutats europees abans d'arribar a Catalunya; aquí, i anterior a la de Perpinyà que ara ens ocupa, hi ha, per exemple, l'edició del barceloní Claudi Bornat (1574; amb privilegi reial per imprimir-la deu anys), de la qual Arbús reproduceix la llicència de Pere Benet de Santamaria, anys a venir bisbe d'Elna, però no el pròleg llatí de l'impressor Bornat, que sí que retrobem, en canvi, a l'edició barcelonina de 1579 (Madurell, 1973, p. 92).

D'altra banda, sembla que també ha d'haver sortit de les premses d'Arbús, amb posterioritat a l'octubre de 1598, l'edicte de Jeroni Noguer, sense menció de l'any de publicació, el lloc o l'impressor. Recordem que el darrer imprès datat d'Arbús és de l'any 1597, que l'impressor va morir l'any 1600 (ADPO, 7 J 80) i que fins al 1601 no coneixem cap altre títol imprès a Perpinyà.

Fins aquí les obres publicades per Arbús al Rosselló que hem pogut veure. Aquestes, però, no foren les úniques que van sortir del seu taller. No ens han pervingut exemplars, però sí notícies, de cinc textos més: de 1587 seria una obra de Miquel Audet,³⁰ de 1590 dues més del prevere de Valls Pau Cruilles,³¹ d'un any més

27. Entre les edicions anteriors, una de barcelonina de 1589, a cura de Jaume Cendrath (que tornà a editar l'obra el 1597). El 1588 Cendrath també havia publicat l'*Elenchus Comentariorum in Pentateuchum Hieronymi ab Oleastro*.

28. Hi ha edicions anteriors dels tres primers llibres a València, Sevilla, Toledo, Alcalà, Salamanca i Burgos (Lucía, 2000, p. 605-606).

29. Per a les edicions anteriors a la d'Arbús, vegeu Medina (ed., 1910-1917, vol. IV, p. 3-24).

30. Malgrat que als catàlegs de referència el nom que figura és «Andet» (o «Andeto»), vegeu, en canvi, el sonet de «Miquel Audet» als preliminars del *Libro de la maravillosa...* de Francisco Lucas de Córdoba i l'aprovació de «Michael Audetus, artium et sacrae theologiae doctor» als *Commentaria...* de Cristòfol Ramoneda.

31. Barrera (1922, p. 96 i 106-107) és qui aclareix l'embolic que hi havia pel que fa als dos títols que ara ens ocupen: d'una banda, Arbús hauria imprès un *Psalterium sancti Joannis Baptistae*, que ja documenta Estrugós (1645, f. [+5]), i de l'altra, un *Método y orden de los misterios del Psalterio de S. Joan Baptista*.

tard una edició de la *Flor de varios romances recopilada por Pedro de Moncayo*,³² i de 1597 la dissertació *Campi eloquentiæ* de Palmireno.³³

D'Audet, com de Cruïlles, no tenim més enllà de les dades que han anat passant de generació en generació d'estudiosos i ens falten, doncs, les seves obres. És per aquesta raó que creiem oportú donar a conèixer els següents versos, inclosos en els preliminars d'una altra obra editada per Arbús:

De mosén Miquel Audet a san Guillermo

Soneto

O glorioso Guillelmo, pues tu vida la Parcha no acabó con darte muerte, que por do ella entró salió la muerte y quedaste, sin muerte y con la vida.	4
Amor es quién te dió esfuerço y vida, con dura penitencia por la muerte, con que diste a la muerte, dura muerte, saliendo vencedor con gloria y vida.	8
Dichosa muerte, dina de tal vida, vida felice, dina de tal muerte, felice el que escribió tal muerte y vida, feliçissima vida, pues la muerte por ella se tornó de muerte en vida, y fue vida, de vida, siendo muerte.	11
	14

(Córdoba, 1598, f. [A8]v)

Tot al llarg dels anys que va imprimir a Perpinyà, Arbús va optar majoritàriament pels autors rossellonesos o establerts al Rosselló: és el cas, per exemple, d'Antoni Acevedo, Pere Màrtir Coma, Miquel Corrons, Miquel de Giginta, Miquel Llot de Ribera i Onofre Pou. La raó d'aquesta preferència és ben senzilla: el potencial públic lector dels llibres que publica ha de ser majoritàriament del mateix àmbit geogràfic en el qual imprimeix, perquè d'aquí surten en bona part els seus finançadors i compradors; així, la proximitat geogràfica entre els uns i els altres implica, moltes vegades, que les seves preocupacions, dèries i interessos coincideixin. En aquesta línia s'ha d'entendre igualment la publicació dels llibres de Fabra i Girauld sobre la pesta o de l'edicte del canonge de la seu d'Elna, Jeroni Noguera, i

32. Rodríguez-Moñino (1973, núm. 208): «Se ignora si es mera reimpression de la *Flor de Huesca* 1589 o si ya apareció más de una parte o si se trata de una *Segunda* sola».

33. Només l'hem sabut trobar citada per Gascón (1905, p. 9, n. 56) i Palau (1948-1990, vol. XII, núm. 210586, en nota). La primera impressió del segle XVII a Perpinyà és també un Palmireno: *El latino de repente* (Mas, 1601).

que en bona part els llibreters que figuren a les portades d'alguns dels seus volums (el *Directorium* de Coma, les *Constitutiones*, el Renaldos de Montalbán, la vida de sant Joan Baptista de Llot de Ribera, la *Passio duorum* o el *Thesaurus* de Pou) siguin de Perpinyà (Antoni Veguer, viuda Imberta, el convent de predicadors) o gironins (Arnau Garric).³⁴

Però amb això no n'hi ha prou. En la producció d'Arbús hi ha també un nombre significatiu de peces que anomenarem, per simplificar, «importades». Són obres en llatí o en castellà, d'autors no directament vinculats al Rosselló, que l'impressor considera rendibles, per la seva projecció més enllà del territori: el Renaldos de Montalbán, la *Passio duorum*, la vida de sant Guillem de Francisco Lucas de Córdoba,³⁵ *La Araucana* d'Ercilla o l'Holthusius.

Els criteris de mercat guien els interessos dels impressors, que no volen arriscar-se a perdre diners. Així, i per fer rendible la feina, Arbús combina, a grans trets, autors autòctons en qualsevol de les tres llengües de comunicació vigents, que si són en llatí o en castellà l'ajudaran a ampliar el seu ventall de compradors, amb els ineludibles *best-sellers* de l'època (és a dir, obres religioses i educatives en llatí, i textos per a un públic més ampli, hispànic, en castellà). Les preferències dels lectors haurien de ser un altre factor important a l'hora d'imprimir un llibre, però depenen de la voluntat dels finançadors (conscients, alhora, del que es ven més i menys): llegeixen, imprès, el que el llibreter els ofereix, i manuscrit allò que no accedeix a la impremta perquè no és rendible (majoritàriament, doncs, el que és en català, que té un públic més reduït). Remarquem, en aquest sentit, el fet que les obres estrictament literàries que publica Arbús són només dues, i són en castellà: els tres primers llibres del Renaldos de Montalbán i *La Araucana* d'Ercilla.

Pel que fa a la llengua vehicular dels autors, trobem, entre les obres publicades, un cert domini del castellà, seguit pel llatí i el català; les diferències de nombre, però, són mínimes, fet que ens permet dir que l'equilibri entre la llengua d'adopció, la de cultura i la pròpia no són significatives. La tria d'un idioma o l'altre respon,

34. El llibreter de Perpinyà Antoni Veguer figura com a testimoni del testament del també llibreter Pere Imbert, marit de Caterina Imberta (ADPO, 7 J 80). Pel que fa a Garric, és el llibreter més important de Girona al segle XVI: no només a Perpinyà, sinó sobretot a Barcelona, va finançar i editar molts llibres (vegeu Mirambell, 1988, i Lamarca, 2015); Arbús ja hi havia treballat abans, durant la seva etapa barcelonina. Un altre llibreter, Josep Andreu, apareix a la portada de *La Araucana*: podria ser el mateix que va finançar alguns llibres impresos a Barcelona, com un Lope de Vega (Onofre Anglada, 1608) o el *Tratado del amor de Dios* de Cristóbal de Fonseca (Sebastià Cormellas, 1599); cf. també Madurell (1973, p. 264).

35. Tot i que la tradició assenyalava que Francisco Lucas de Córdoba fou professor a l'Estudi General a Perpinyà, vegeu Santiago Vela (1913-1931, vol. II, p. 87-88): «el P. Córdoba era solamente Predicador de la Orden. Esto último nos hace sospechar de los títulos que le dan los PP. Massot y Jordán, porque es extraño que si era Maestro y catedrático en Teología en 1580, no lo expresara en la portada el 1589».

com no pot ser de cap altra manera, a criteris d'autor, raó per la qual ens fixarem en les obres escrites en català o produïdes per autors que són nascuts en aquest territori.

Un bon exemple de l'ús de les tres llengües en discòrdia a l'època és l'obra de Miquel Llot de Ribera: publica a Perpinyà dues obres en català, una sobre sant Joan Baptista, patró de la ciutat, i una altra sobre els sants Abdon i Senén, a petició de la vila d'Arles; en llatí la seva obra més erudita, l'*Epitome*; i en castellà una relació històrica, circumstancial, que narra la victòria cristiana sobre les armes del turc. És a dir, usa el llatí per a l'àmbit universitari o erudit³⁶ i les llengües vernacles per a un públic més general: el castellà per als lectors peninsulars i el català per a la seva gent (com ja hem vist, és dels que defensa l'ús de la llengua pròpia «perquè ab major compliment se aprofitassen los de aquesta terra y de tota Cathalunia»).

També és pertinent citar de nou, en aquest context, els casos de Giginta, que tot i ser català escriu en castellà, o el de Girauld, de nació francès però que empra el català; els dos exposen, raonats, els motius de la seva tria. El montpellerenc escriu la seva obra en català per qüestions pràctiques: si vol ser efectiu i prevenir la pandèmia ha d'aconseguir que els seus mots siguin entesos per la població; a més, Girauld no es plany d'haver deixat al marge la seva llengua materna, sinó el llatí. En canvi Giginta, un autor autòcton, és clar que imprimeix circumstancialment a Perpinyà: abans ho havia fet en altres indrets del territori peninsular i ara tria la capital del Rosselló perquè els cònsols volien implantar un asil semblant al de Barcelona i perquè hi resideix en aquest moment. Tot i l'interès pràctic de l'obra per a la zona, la *Cadena de oro* abasta més enllà del Rosselló i també del Principat, com les obres anteriors del mateix autor.³⁷ En una d'aquestes, el *Tratado de remedio de pobres* (1579), explica les raons per les quals, essent on era i dirigint-se, doncs, a un públic hispànic, es va decantar per escriure en castellà:

Siendo de nación catalán y mal práctico, no podría bien acertar en el estilo y lenguaje castellano en que ha habido de escribir esta obra, por ser entendida de pocos la lengua catalana en Castilla, donde la materia de esto al presente se trata, y en Portugal. (Santolaria, ed., 2000, p. 66)

36. També són en llatí, del mateix autor, una obra sobre la vida de sant Ramon de Penyafort (*De laudabili vita et de Actis actenus in Curia Romana pro canonizatione B. P. F. Raymundi de Peniaforti enarratio*, Roma, Domenico Gigliotti, 1595) i una altra sobre la vida de Maria Raggi (*Vita venerabilis sororis Mariae Raggi et Mazzae*, Barcelona, Germans Anglada, 1606).

37. Vegeu, per exemple, Sala-Athener (2002, p. 311-312): «Mais les Roussillonais peuvent aussi utiliser le castillan dans l'espace hispanique au service d'une cause extra-locale. C'est le cas de Miquel Giginta [...]. L'audience du chanoine d'Elne s'étend au moins à la péninsule ibérique comme en témoignent ses requêtes auprès des autorités et ses relations épistolaires avec Francisco de Pisa, théologien et professeur de Tolède ou bien encore Enrique Cock, humaniste hollandais au service de Philippe II».

Igualment significatiu és que del *Directorium* de Coma n'hi hagi tres versions: la catalana, la llatina i la castellana. Coma escriu en català per encàrrec del bisbe Castellet i en llatí perquè és la llengua de l'església. Pel que fa a la versió castellana, és aclaridora la dedicatòria de Claudi Bornat al cardenal Cervantes; el primer explica que, fruit de l'èxit de públic assolit pel *Directorium* català,

me atreví de ofrecerle esta obra [...], traduzida agora nuevamente de lengua catalana en romance castellano, porque el gran provecho que della sacan los curas, como se ha entendido especialmente por su gran requesta (que en poco tiempo he sido forçado de imprimirla tres vezes con grande numero de exemplares cathalanes), no fuesse particular de su provincia y lengua, mas común de toda España, y de donde se entendiesse su lengua, que se va ya haziendo, por su elegancia y con el imperio de su rey, otra lengua común, hasta que salga más elegante en lengua latina, como está ya compuesto por su mismo autor. (Coma, 1572, f. [*5]v-[*6])

Pel que fa a la resta, ja hem anat resseguint al llarg del present article quins podrien ser els motius de la seva tria, que coincideixen amb els exposats al paràgraf anterior: Acevedo, gallec, escriu en castellà i publica a Perpinyà perquè aquesta és la seva llengua materna, però també per les mateixes raons que ho fa el català Gíginta (perquè el seu públic va més enllà de les nostres fronteres i perquè és a la ciutat);³⁸ les *Constitutiones* i l'obra d'Esteve, Ramoneda i Pou són en llatí perquè aquesta és la llengua de l'església i de la universitat (tot i que la darrera és un lèxic bilingüe, llatí-català, destinat no tant a comprendre textos clàssics com a classificar els elements de la realitat quotidiana);³⁹ Fabra escriu en català per les mateixes raons que Girauld (o que Joan Rafael Moix a Barcelona i Francesc Terrades a Mallorca), i la reimpressió de la vida de sant Honorat es fa a Perpinyà en la llengua que allà es parla, pel mateix motiu que s'editen les vides de sant Joan Baptista i dels sants Abdon i Senén de Llot.⁴⁰

38. Remarca també la importància dels llibres com el seu en un moment en què «por nuestros pecados los herejes enemigos de nuestra fe procuran cegar este camino de la verdadera doctrina y enseñar la falta, apartarnos de la verdad y hecharnos por los despeñaderos del infierno. [...] Por esta razón me parece que cumple que nos proveamos en España de tan eficaz y santa medicina, pues no sólo cura la enfermedad después de cayó el ombre en ella mas aun lo preserva para que no caiga» (dedicatòria al bisbe Robuster, datada el primer de desembre de 1589 al convent de Nostra Senyora de Gràcia de Perpinyà; f. A3v-A4); vegeu Pons (1929, p. 16) i Kamen (1998), i confronteu-ho amb l'epístola de Coma a Castellet del *Directorium* citada *supra*.

39. Vegeu Barreda (1998 i 2002).

40. «me ha parecido de nuevo azelle imprimir, haziéndole primero corregir [...]; antes bien se ha impreso en su propia lengua catalana, antigua llimosina, para que con mayor facilidad le puedan leer y entender la gente común y aprovecharse y levantar de nuevo la devoción en su santa capilla adonde está su santísimo cuerpo, que es en el Monasterio de Nuestra Señora del Carmen de Perpinyan»; dedicatòria de Cristóbal de Valderrama a Martín Guzmán de Toledo (Corrons, 1590, p. 4-5).

No sembla que, durant aquests anys a Perpinyà, siguem davant un problema d'abandó progressiu del català per part dels autors autòctons o assimilats. El seu és un trilingüisme conscient que respon a uns criteris clars: la llengua és una o una altra en funció del receptor i el gènere literari.⁴¹

Seria interessant poder establir una comparativa de títols entre el que passa a Perpinyà i en altres zones del territori del Principat, per poder copsar les variables entre les ciutats amb impremta durant el període estudiat (llengua dels autors nascuts al territori, autors autòctons contra «importats», obres que es publiquen per primera vegada, reimpressions, diferències entre la Península i els Comtats, etc.), com també entre les obres publicades per Arbús primer a Barcelona i després a Perpinyà. Abans, però, calen estudis tipobibliogràfics definitius sobre la impremta a Catalunya tot al llarg del segle XVI.

Finalment, voldríem assenyalar que, com no pot ser altrament pel moment històric en què som, no hi ha cap obra impresa en francès, pràctica que començarà a ser habitual al Rosselló a partir de la segona meitat del segle XVII.⁴² L'únic cas d'un autor francès que publica a Perpinyà els últims anys del Cinccents és el ja citat d'Antoni Girauld; hem exposat més amunt les raons per les quals ho fa i per això no hi tornem.

La impremta a Perpinyà, després de la mort d'Arbús, va revifar amb la irrupció dels impressors Bartomeu Mas i Lluís Roure; els primers títols documentats són *El latino de repente*, de Llorenç Palmireno (Mas, 1601) i *Los siete libros de Flavio Iosepho De bello iudaico* en traducció de Juan Martín Cordero (Mas, a costa de Lluís Roure, 1608), dos textos que anuncien l'auge imparable del castellà a les premses rosselloneses.⁴³

41. Molts estudiosos s'han interessat per la problemàtica de la llengua, i per les diferències d'ús entre les llengües vernacles (català i castellà) i el llatí al Principat, en el món de la impremta o més en general. Assenyalen els treballs de Modest Prats (1979), Ernest Lluch (1996, p. 35-53), Manuel Peña (1996, esp. p. 255-298, i 1997, esp. p. 67-82) i Mila Segarra (1997).

42. Narcís Iglesias (1998, p. 25) assenyala que «l'any del Tractat dels Pirineus (1659) no és cap data significativa pel que fa a l'ús del francès per part de les autoritats reials, ja que tant abans com després de 1659, evidentment, es poden continuar trobant, en diversos fons d'arxius rossellonesos, documents escrits en francès» i que la documentació oficial és la primera a començar-se a escriure en aquesta llengua de manera més habitual (Iglesias, 1998, p. 26-28). Efectivament, el 1664 que sapiguem es publica el primer text francès a les premses de Perpinyà, i és un text oficial (*Coppie de l'arrest du Conseil d'Etat du Roy, donné a Fontainebleau le XVIII jour du mois de juillet MDCLXIII pour M^e. Hierosme Leopard*, Perpinyà, Joan Figuerola); després, però molt de mica en mica, s'aniran incorporant a la impremta, en francès, altra mena de textos.

43. Per a la impremta a Perpinyà els primers anys del Sisccents, vegeu, en aquest mateix volum, M. Comas, «Un apunt sobre la literatura impresa a Perpinyà al primer terç del segle XVII».

BIBLIOGRAFIA

- AGUILÓ FUSTER, Marià (1923). *Catálogo de obras en lengua catalana impresas desde 1474 hasta 1860*. Madrid: Sucesores de Rivadeneyra. [Reimpr. facs. Barcelona; Sueca: Curial, 1977]
- ANTONIO, Nicolás (1788). *Bibliotheca Hispana Nova*. Madrid: Viuda i hereus de J. Ibarra. 2 v.
- ARCO Y MOLINERO, Ángel del (1916). *La imprenta en Tarragona: Apuntes para su historia y bibliografía*. Tarragona: José Pijoan.
- BARREDA, Pere-Enric (1998). «Vocabulario latino medieval y humanístico en el *Thesaurus puerilis* de Onofre Pou». A: PÉREZ GONZÁLEZ, Maurilio (coord.). *Actas: II Congreso Hispánico de Latín Medieval (León, 11-14 de noviembre de 1997)*. Vol. I. Lleó: Universidad de León, p. 243-254.
- (2002). «Léxico medieval y humanístico en el *Thesaurus* de Pou: balance final». A: MAESTRE Y MAESTRE, José M.; PASCUAL BAREA, Joaquín; CHARLO BREA, Luis (ed.). *Humanismo y pervivencia del mundo clásico: Homenaje al profesor Antonio Fontán. III*. 2. Alcanyís: Instituto de Estudios Humanísticos; Madrid: Ed. del Laberinto: CSIC, p. 877-894.
- BARRERA, Jaume (1922). *Els Torres Amat i la Biblioteca Episcopal del Seminari de Barcelona*. Barcelona: Atlas Geogràfic.
- BETRÀN, José Luis (1996). *La peste en la Barcelona de los Austrias*. Lleida: Milenio.
- BONET, Gérard (2004). «Perpignan la typographe. Cinq siècles d'imprimerie à Perpignan». A: SALA, Raymond; ROS, Michelle (dir.). *Perpignan une et plurielle*. Canet: Trabucaire, p. 831-846.
- CAVILLAC, Michel (1979). «La reforma de la Beneficencia en la España del siglo XVI: la obra de Miguel de Giginta». *Estudios de Historia Social*, núm. 10-11, p. 7-59.
- CAVILLAC, Michel; GUTTON, Jean Pierre; SALA, Raymond; SANTOLARIA, Félix; FRAILE DE MENDIGUREN, Pedro; EZQUERRA, Alvar (2003). *Miquel de Giginta, chanoine d'Elna. Miquel de Giginta, canónigo de Elna*. Perpinyà: Les Estivales de Perpignan.
- CCPB. Catálogo Colectivo del Patrimonio Bibliográfico Español.
- CIFUENTES, Lluís (2002). *La ciència en català a l'Edat Mitjana i el Renaixement*. Barcelona: Universitat de Barcelona; Palma de Mallorca: Universitat de les Illes Balears.
- (2004). «L'ús del català en els textos científics durant la baixa edat mitjana i el primer Renaixement». A: VERNET, Joan; PARÉS, Joan (dir.). *La Ciència en la Història dels Països Catalans*. Vol. I: *Dels àrabs al Renaixement*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans; València: Universitat de València.
- CLEMENTE SAN ROMÁN, Yolanda (1998). *Tipobibliografía madrileña: La imprenta en Madrid en el siglo XVI (1566-1600)*. Kassel: Reichenberger. 3 v. (Teatro del Siglo de Oro. Bibliografías y Catálogos; 21, 22, 23)
- COMA, Pere Màrtir (1572). *Libro intitulado Directorium curatorum*. Barcelona: Claudi Bor-nat.
- (1584). *Libret intitulat Directorium curatorum*. Perpinyà: Samsó Arbús.
- COMAS, Mercè (2006). «Un apunt sobre la literatura impresa a Perpinyà al primer terç del segle XVII». *Randa*, núm. 57: *Homenatge a Jordi Carbonell*/3, p. 55-74. [Veg. *infra*, p. 59-84]

- COMET, Joachim (1908). *L'imprimerie à Perpignan depuis les origines jusqu'à nos jours*. Perpinyà: J. Comet. [Extrait du XLIXe Bulletin de la Société Agricole, Scientifique et Littéraire des Pyrénées-Orientales]
- CÓRDOBA, Francisco Lucas de (1598). *Libro de la maravillosa y prodigiosa vida del bienaventurado San Guillermo, fraile de la orden de San Agustín*. Perpinyà: Samsó Arbús.
- CORRONS, Miquel (1590). *Libre en el qual se tracta la miraculosa conversió y sancta vida y grans miracles que feu lo gloriós sant Honorat, fill del rey de Nicomèdia y arquebisbe de Arles*. Perpinyà: Samsó Arbús.
- DELGADO CASADO, Juan (1996). *Diccionario de impresores españoles (siglos xv-xviii)*. Madrid: Arco Libros. 2 v.
- DESGRAVES, Louis (1976). *Repertoire bibliographique des livres imprimés en France au seizième siècle*. Vol. 24. Baden-Baden: Valentin Koerner. (Bibliotheca Bibliographica Aureliana; LXIV)
- DURAN, Eulàlia (2005). «Corpus textual de la Catalunya Nord: Catàleg d'impresos rossellonesos». A: *Sessió de la Secció Històrico-Arqueològica a Perpinyà (20 d'octubre de 2004)*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, p. 21-30.
- DURAN, Eulàlia (dir.); MIRALLES, Eulàlia; TOLDRA, Maria (comp.) (2000). *Repertori de manuscrits catalans (1474-1620)*. Vol. 2.1. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- ESTRUGÓS, Josep Elies (1645). «Helenc dels escriptors catalans». A: *Fènix català o Llibre del singular privilegi, favors y gràcias de Nostra Senyora del mont del Carme*. Perpinyà: Esteve Bartau, f. [†4]v-[†8]v.
- FABRA, Lluís (1589). *Discurs sobre la peste*. Perpinyà: Samsó Arbús.
- GASCÓN, Domingo (1905). *Desiderata: Juan Lorenzo Palmireno: N. Alcañiz 1584 - † Valencia 1579*. Saragossa: Mariano Escar.
- GIGINTA, Miquel de (1587). *Atalaya de Charidad*. Saragossa: Simón de Portonaris.
- GIRAULD, Antoni (1587). *Utilíssim, prompte y fàcil remey e memorial per a preservar-se y curar de la peste*. Perpinyà: Samsó Arbús.
- ICCU. Istituto Centrale per il Catalogo Unico delle Biblioteche Italiane e per le Informazioni Bibliografiche.
- IGLESIAS, Narcís (1998). *La llengua al Rosselló, qüestió d'estat: La integració lingüística del Rosselló a França (1659-1789)*. Vic: Eumo.
- JIMÉNEZ CATALÁN, Manuel (1997). *La imprenta en Lérida: Ensayo bibliográfico (1479-1917)*. Ed. a cura de Lola González. Lleida: Edicions de la Universitat de Lleida; Institut d'Estudis Ilerdencs; Madrid: Biblioteca Nacional.
- JULIÀ I FIGUERAS, Benet (1981). «Nota sobre el llibre mèdic de Lluís Fabra (1589)». AIEG, vol. xxv-ii: *Homenatge a Lluís Batlle i Prats*, p. 411-417.
- KAMEN, Henry (1998). *Canvi cultural a la societat del Segle d'Or: Catalunya i Castella, segles XVI-XVII*. Lleida: Pagès.
- LAMARCA, Montserrat (2012). «La impremta a Catalunya durant el segle XVI». A: *Itineraris. Nou estudis sobre cultura al Renaixement*. València: Tres i Quatre, p. 205-226.
- (2015). *La impremta a Barcelona (1501-1600)*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura.
- LLANAS, Manuel (2002). *L'edició a Catalunya: segles xv a xvii*. Barcelona: Gremi d'Editors de Catalunya.
- LOT DE RIBERA, Miquel (1590). *Libre primer [—segon] dels miracles que lo Senyor ha obrats per medi de la sanctíssima reliquia del gloriós sanct Joan Baptista*. Perpinyà: Samsó Arbús.

- LLOT DE RIBERA, Miquel (1591). *Libre de la translació dels invincibles y gloriosos màrtirs de Jesuchrist sants Abdon y Sennén*. Perpinyà: Samsó Arbús.
- LLUCH, Ernest (1996). *La Catalunya vençuda del segle XVIII. Foscors i clarors de la Il·lustració*. Barcelona: Edicions 62.
- LUCIA MEGÍAS, José Manuel (2000). *Imprenta y libros de caballerías*. Madrid: Ollero & Ramos.
- MADURELL, Josep Maria (1970). «Antiguos fundidores de letras en Barcelona». *Gutenberg-Jahrbuch*, núm. 45, p. 289-297.
- (1971). «Samsó Arbús». *Gutenberg-Jahrbuch*, núm. 46, p. 200-208.
- (1973). *Claudi Bornat*. Barcelona: Fundació Salvador Vives Casajuana.
- MARTÍN ABAD, Julián (1991). *La imprenta en Alcalá de Henares: 1502-1600*. Madrid: Arco Libros. 3 v.
- MAS, Josep (1917). «Notes sobre estampers antics a Catalunya». *Butlletí de la Biblioteca de Catalunya*, núm. IV, p. 37-46.
- MEDINA, José Toribio (ed.) (1910-1917). Alonso de Ercilla. *La Araucana*. Santiago de Xile: Elzeviriana. 4 v.
- MESEGUER, Juan (1969). «*Passio duorum*: Autores-Ediciones-La obra». *Archivo Ibero-Americano. Revista Trimestral de Estudios Históricos*, segona època, any 29, núm. 115, p. 217-268.
- MILLARES CARLO, Agustín (1981). «Introducción al estudio de la Historia y Bibliografía de la imprenta en Barcelona en el siglo XVI. Los impresores del periodo renacentista». *Boletín Millares Carlo*, núm. 3, p. 13-120.
- MIRAMBELL I BELLOC, Enric (1988). *Història de la impremta a la ciutat de Girona*. Girona: Ajuntament de Girona: Institut d'Estudis Gironins: Diputació de Girona.
- PALAU I DULCET, Antoni (1948-1990). *Manual del librero hispano-americano*. Barcelona: A. Palau. 36 v.
- PEÑA, Manuel (1996). *Cataluña en el Renacimiento: Libros y lenguas*. Lleida: Milenio.
- (1997). *El laberinto de los libros: Historia cultural de la Barcelona del Quinientos*. Madrid: Fundación Germán Sánchez Ruipérez.
- PONS, Josep Sebastià (1929). *La littérature catalane en Roussillon au XVIIe et au XVIIIe siècle*. Tolosa: Édouard Privat; París: Henri Didier.
- PRATS, Modest (1979). «Pròleg». A: ROSSICH, Albert. *Una poètica del barroc: El «Parnàs català»*. Girona: Universitat Autònoma de Barcelona: Col·legi Universitari de Girona, p. VII-XLVI.
- RIBELLES COMÍN, José (1929). *Bibliografía de la lengua valenciana: Siglo XVI*. Madrid: Tipografía de la Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos. 5 v.
- RODRÍGUEZ-MONINO, Antonio (1973). *Manual bibliográfico de cancioneros y romanceros impresos durante el siglo XVI*. Madrid: Castalia. 2 v.
- ROSSICH, Albert (1982-1983). «Dades inèdites sobre l'Estudi General de Girona». AIEG, vol. XXVI: *Homenatge a Carles Rahola*, p. 543-558.
- RUIZ FIDALGO, Lorenzo (1994). *La imprenta en Salamanca: 1501-1600*. Madrid: Arco Libros. 3 v.
- SALA-ATHANER, Raymond (2002). «Hispanité et catalanité du Roussillon. XVIème-XIXème siècles». A: *Aspects du Roussillon*. Perpinyà: Société Agricole, Scientifique et Littéraire des Pyrénées-Orientales. (SASLPO; 109), p. 307-330.
- SALVAT I BOVÉ, Juan (1977). *La imprenta en Tarragona: Siglos XV-XVII*. Tarragona: Ajuntament de Tarragona.

- SANTIAGO VELA, Gregorio de (1913-1931). *Ensayo de una biblioteca ibero-americana de la orden de San Agustín*. Madrid: Imprenta del Asilo de Huérfanos del S. C. de Jesús; El Escorial: Imprenta del Monasterio. 8 v.
- SANTOLARIA, FÉLIX (1997). *Marginación y educación: Historia de la educación social en la España moderna y contemporánea*. Barcelona: Ariel.
- SANTOLARIA, FÉLIX (ed.) (2000). Miguel de Giginta. *Tratado de remedio de pobres*. Barcelona: Ariel: Edicions Universitat de Barcelona.
- SEGARRA, Mila (1997). «El conflicte lingüístic català-castellà als segles XVI i XVII». A: GABRIEL, Pere (dir.). *Història de la cultura catalana*. Vol. II: *Renaixement i Barroc: Segles XVI-XVII*. Barcelona: Edicions 62, p. 167-192.
- SERRA I KIEL, Dolors (1996). *Bibliografia nord-catalana*. Barcelona: PAM.
- (2001). *Bibliografia de Catalunya Nord (1502-1999)*. Perpinyà: Universitat de Perpinyà. Institut Català de Recerca en Ciències Socials. [*Terra Nostra*, núm. 100; monogràfic]
- SIMÓN DIAZ, José (1950-1994). *Bibliografía de la literatura hispánica*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas: Instituto Miguel de Cervantes de Filología Hispánica. 18 v.
- SOBERANAS, Amadeu J.; COLON, Germà (1992). «Lexicografia valenciana i forastera: el "Thesaurus puerilis" d'Onofre Pou». A: *Miscel·lània Sanchis Guarner*. Vol. III. Barcelona: PAM: Universitat de València, p. 299-312.
- SOL, Romà; TORRES, Carme (1996). *La impremta a Lleida (segles XV-XIX)*. Alcoletge: Ribera & Rius.
- SUNYER, Domènec (1651). *Vida y milagros de santo Domingo Soriano y favores que la reyna de los ángeles, María sacratíssima, a hecho a la ... religión dominicana*. Perpinyà: Esteve Bartau.
- TORRES AMAT, Fèlix (1836). *Memorias para ayudar a formar un diccionario crítico de los escritores catalanes y dar alguna idea de la antigua y moderna literatura de Cataluña*. Barcelona: Imprenta de J. Verdaguer. [Reimpr. facs. Barcelona; Sueca: Curial, 1973]
- TORROELLA, Joan Baptista (1906). *El Estudi General ó Universitat Literaria de Girona*. Girona: P. Torres.
- VIDAL, Pierre; CALMETTE, Joseph (1906). *Bibliographie roussillonnaise*. Perpinyà: Charles Latrobe.
- VILA, Pep (1989). «La disputa lingüística al Rosselló a través dels prefacs de les obres impreses (1590-1698)». A: ROSSICH, Albert; RAFANELL, August (ed.). *El Barroc català: Actes de les jornades celebrades a Girona els dies 17, 18 i 19 de desembre de 1987*. Barcelona: Quaderns Crema, p. 631-654.
- VINDEL, Francisco (1942). *Escudos y marcas de impresores y libreros en España durante los siglos XV a XIX (1485-1850)*. Barcelona: Orbis.

CATÀLEG DE TÍTOLS DE L'IMPRESSOR SAMSÓ ARBÚS (PERPINYÀ)

La bibliografia només consigna les obres que citen expressament les edicions perpinyanenques d'Arbús i es troba en forma abreujada (vegeu, més avall, les abreviacions).

GIGINTA, MIQUEL DE. *Tratado intitulado Cadena de oro*. En Perpiñan. Impresso en casa de Sansón Arbús. MDLXXXIII. A diez de abril. 8º.- †⁸ A-P⁸.- [8] f., 237 p., [1] f.

BARCELONA. *Universitària*, B-70/7/20.- MADRID. *Bibl. Nacional*, R/7446.

Annuaire 1834, p. 114.- Antonio. *Nova*, vol. II, p. 136.- Bosch, p. 366.- Capeille, p. 240-242.- CCBE s. XVI, G-784.- CCPB, núm. 11465-0.- Comet, p. 23.- DHEC, vol. II, p. 275.- Madurell. *Arbús*, p. 206.- Marcillo, p. 535, núm. 586.- OCLC, núm. 65619005.- Palau, vol. VI, núm. 101868.- Pons. *Bibliographie*, núm. 31.- Simón Díaz. BLH, vol. XI, núm. 5222.- Torres Amat, p. 285-286.

COMA, PERE MÀRTIR (OP). *Libret intitulat Directorium curatorum*. En Perpinyà. En casa de Sampsó Arbús. 1584. [Vénense en casa de la Viuda Ymberta; vénense en casa de Arnaut Garrich]. 8º.- †⁸ A-Y⁸.- [11] f., 164 p., [9] f.

BARCELONA. *Bibl. de Catalunya*, 6-VI-92; *Universitària*, CM-2762, CM-3473.- GIRONA. *Fons privat (Bibl. P. Valsalobre)*.- PERALADA. *Biblioteca*, 241.1 Com y.- PALMA DE MALLORCA. *Pública*, 20351.- PERPINYÀ. *Municipal*, Res. 415.

Aguiló, núm. 63.- Capeille, p. 132-133.- CCBE s. XVI, C-2373.- CCPB, núm. 5892-0.- Comet, p. 23.- Madurell. *Arbús*, p. 206.- Monsalvatje, vol. II, p. 47-51.- Noell, núm. 2059.- Palau, vol. III, núm. 57820.- Pons. *Bibliographie*, núm. 137.- Puiggarí, p. 96-97.- RBLIF 1976, p. 56.- Serra I, núm. 3.- Serra II, núm. 3 [reprod. portada].- Vidal-Calmette, núm. 2711.

Constitutiones concilii provincialis Tarraconensis. Perpiniani. Apud Sansonem Arbus. 1585. Venundantur apud Arnaldum Garrich. 16º.- A-B⁸ C⁴.- [2], 43 [= 32] p., [2] f.

MADRID. *Real Academia de la Historia*, 14/1139 (3).

CCPB, núm. 284316-1.

DOMÍNGUEZ, LUÍS (TRAD.). *Libro primero [—segundo] del noble y esforçado cavallero Reynaldos de Montalván, de las grandes discordias y enemistades que entre él y el emperador Carlos uvieron por los malos y falsos consejos del conde Galalón*. Impresso en Perpiñan. En casa de Sansón Arbús. 1585. [Véndense en Girona en casa de Arnaut Garrich; véndense en Perpiñan en casa de la viuda Ymbert]. Fol.- [1a sèrie] A¹⁰ B-O⁸.- 114 p.; [2a sèrie] A⁶ B-N⁸.- 101, [1] p.

LONDRES. *British Library*, G. 10281 (1, 2).- MADRID. *Bibl. Nacional*, R/13.532 (1, 2).

Antonio. *Nova*, vol. II, p. 32-33.- *BL Catalogue before 1601*, p. 165.- Brunet, vol. IV, p. 1219.- CCBE s. XVI, R-586.- CCPB, núm. 24831-2.- Comet, p. 24.- Gallardo, vol. I, núm. 1079.- *Index Aureliensis*, vol. I, núm. 111000.- Lucía, p. 156-157, 439, 517 i 605-606.- Madurell. *Arbús*, p. 206.- Palau, vol. XVI, núm. 260923.- Pons. *Bibliographie*, núm. 32.- RBLIF 1976, p. 56.- Salvá, vol. I, núm. 581.- Simón Díaz. BLH, vol. II, núm. 7507.

Libro de don Reynaldos. La Trapesonda que es tercero libro de don Reynaldos. Impreso en Perpiñan. En casa de Sansón Arbús. 1585. Véndense en Girona en casa de Arnaut Garrich. A costa de Arnaut Garrich y de la viuda Ymberta. Fol.- A-P⁸.- 120 p.

LONDRES. *British Library*, G. 10281 (3).- MADRID. *Bibl. Nacional*, R.8535.

Antonio. *Nova*, vol. II, p. 32-33.- *BL Catalogue before 1601*, p. 165.- Brunet, vol. IV, p. 1219.- CCBE s. XVI, R-587.- CCPB, núm. 24832-0.- *Index Aureliensis*, vol. I, núm. 111000.- Lucía, p. 156-157 [reprod. portada], 248, 439 i 605-606.- Palau, vol. XVI, núm. 260923.- RBLIF 1976, p. 56.- Salvá, vol. I, núm. 581.- Simón Díaz. BLH, vol. II, núm. 7515.

Rosal del rosas y alabanças de nuestra señora del Rosario en muchas maneras de versos. Perpiñan. En casa de Sonsón Arbús. 1585. 8°.- []⁴.- [4] f.

PERALADA. *Biblioteca*, 834.5 Q. Rosal.

Palau, vol. XVII, núm. 278353.- Rodríguez-Moñino. *Manual*, núm. 196 [reprod. portada].- Rodríguez-Moñino. *Diccionario*, núm. 1057.

[TENORIO, FRANCISCO (OFM); ESCOBAR, LUÍS (OFM)]. *Tractado de devotíssimas y muy lastimosas contemplaciones de la Passión del hijo de Dios y compassión de la virgen sancta María su madre, por esta razón llamado Passio duorum.* Perpiñan. En casa de Sansón Arbús. 1586. A costa de Antonio Veguer librero. 8°.- A-O^{viii} Q-Z^{viii}.- 189, [3] f.

MADRID. *Bibl. Nacional*, R/29977.

CCBE s. XVI, S-344.- CCPB, núm. 22764-1.- Meseguer. *Passio duorum*.- Palau, vol. XIX, núm. 294998.- Simón Díaz. BLH, vol. IX, núm. 151.

AUDET, MIQUEL. [*Oratio de laudibus D. Thomae Aquinatis.* Perpiniani. S. Arbus. MDLXXXVII. 8°. 18 f.].

Index Aureliensis, vol. I, núm. 105154.- Palau, vol. I, núm. 11924.- RBLIF 1976, p. 57.

GIRAULD, ANTONI. *Utilíssim, prompte y fácil remey e memorial per a preservar-se y curar de la peste.* En Perpinyà. En casa de Sansó Arbús. 1587. 8°.- A-L^{viii}.- 85 [=86], [3] f.

BARCELONA. *Bibl. de Catalunya*, 11-V-61.- LONDRES. *British Library*, 7561.a.56.- MADRID. *Bibl. Nacional*, R/13330-1.

Aguiló, núm. 1930.- Calbet-Corbella, p. 54, núm. 1669.- CCBE s. XVI, G-1020.- CCPB, núm. 11700-5.- López Piñero. *Científicos*, vol. II, p. 57.- Madurell. *Arbús*, p. 206.- Palau, vol. VI, núm. 102627.- Serra I, núm. 4.- Serra II, núm. 4 [reprod. portada].

CÓRDOBA, FRANCISCO LUCAS DE (OSA). *Libro de la maravillosa y prodigiosa vida del bienaventurado San Guillermo, fraile de la orden de San Agustín*. Perpinyan. Impreso en casa de Sonsón Arbús. 1589. 8°.- A-Q⁸R².- [8], 119 [=121], [1] f.

ROMA. *Bibl. Angèlica*, X-9-13.

Antonio. *Nova*, vol. I, p. 439, i vol. II, p. 423 i 623.- Capeille, p. 327.- Massot, p. 286.- Palau, vol. IV, núm. 61859, i vol. VIII, núm. 145482.- Ramírez de Arellano, vol. I, p. 164.- Santiago Vela, vol. II, p. 87-88.- Simón Díaz. BLH, vol. IX, núm. 151.- Torres Amat, p. 354.

FABRA, LLUÍS. *Discurs sobre la peste*. En Perpinyà. Estampat en casa de Sampsó Arbús. 1589. 8°.- A-S⁸.- 287, [1] p.

BARCELONA. *Bibl. de Catalunya*, 15-I-55.- PERALADA. *Biblioteca*, 614.51 Fab D.

Aguiló, núm. 1931.- Calbet-Corbella, p. 54, núm. 2140.- Comet, p. 25.- Julià. *Fabra* [reprod. portada].- Madurell. *Arbús*, p. 206.- Palau, vol. V, núm. 86037.- Prat-Vila, p. 114 [reprod. portada].- RBLIF 1976, p. 57.- Serra I, núm. 5.- Serra II, núm. 5 [reprod. portada].- Vidal-Calmette, núm. 2471.

ACEVEDO, ANTONI (OSA). *Catecismo de los misterios de la fe*. En Perpinyan. Impreso en casa de Sansón Arbús. 1590. 4°.- A⁶ A-Z⁴, Aa-Zz⁸ Aaa-Nnn⁸ Ooo⁶.- [12], 821 [=764], [8] p.

BARCELONA. *Universitària*, B-71/4/26.- PALMA DE MALLORCA. *Pública*, Mont. 5840.- PERPINYÀ. *Municipal*, R. 2102 (*Richesses BMP*, p. 57).

CCPB, núm. 404968-3.- Comet, p. 25.- DHEC, vol. I, p. 16.- *Index Aureliensis*, vol. I, núm. 111078.- Madurell. *Arbús*, p. 206.- Palau, vol. I, núm. 21073.- RBLIF 1976, p. 57.- Santiago Vela, vol. I, p. 13-14.

CORRONS, MIQUEL (OCD). *Libre en el qual se tracta la miraculosa conversió y sancta vida y grans miracles que feu lo gloriós sant Honorat, fill del rey de Nicomèdia y arquebisbe de Arles*. En Perpinyà. En casa de Sampsó Arbús. 1590. 8°.- A⁸ A-Z⁸ Aa⁶.- 415 (=394), [2] p.

BARCELONA. *Bibl. de Catalunya*, 10-V-31.

Aguiló, núm. 1075.- DHEC, vol. I, p. 639.- Estrugós, f. [†7]v.- Madurell. *Arbús*, p. 206-208 [reprod. gravat p. [388]].- Palau, vol. XXVI, núm. 363093.- Prat-Vila, p. 120-127.- Serra I, núm. 7.- Serra II, núm. 7 [reprod. portada].- Torres Amat, p. 189.

CRUÏLLES, PAU. [*Psalterium sancti Joannis Babbistae*. Perpinyà. Sampsó Arbús. 1590].

Barrera. *Boletín*, p. 106-107.- Barrera. *Torres Amat*, p. 96 i 106-107.- Estrugós, f. [†5].- Cf. Torres Amat, p. 192.

CRUÏLLES, PAU. [*Método y orden de los misterios del Psalterio de San Juan Baptista*. Perpinyà. Sampsó Arbús. 1590].

Barrera. *Torres Amat*, p. 96 i 106-107.- Palau, vol. iv, núm. 65097.- Cf. Torres Amat, p. 192.

ESTEVE, MARTÍ. *De optimo interpretandi, legendi et studendi genere libri tres*. Perpinani. Apud Sansonem Arbus. 1590. 8°. - A-B⁸.- 31, [1] p.

ROMA. *Bibl. Nacional*, 34, 4-D, 22,4.

ICCU, núm. 34574.

ESTEVE, MARTÍ. [*De ortogra*]phia libri duo. Perpiniani. Apud Sansonem Arbus. 1590. 8°. - A-B⁸, C⁴.- [2], 1-6 f., 7-30 p.

ROMA. *Bibl. Nacional*, 34, 4-D, 22,3.

ICCU, núm. 34572.

LLOT DE RIBERA, MIQUEL (OP). *Libre primer[—segon] dels miracles que lo Senyor ha obrats per medi de la sanctíssima relíquia del gloriós sanct Joan Baptista*. En Perpinyà. En casa de Sampsó Arbús. [1590]. Vénense en Predicadors. 8°. - []⁴ A-Z⁸ Aa-Gg⁸.- [4] f., 264 [= 273], 204 p., [1] f.

BARCELONA. *Bibl. de Catalunya*, 11-IV-56.- PERPINYÀ. *Municipal*, Res. 481 (*Richesses BMP*, p. 57; *BMP Catalogue 1640*, p. 16).- VALENCIA. *Bibl. Valenciana*, XVI/377.

Aguiló, núm. 1088.- *Annuaire 1834*, p. 109.- Antonio. *Nova*, vol. II, p. 138.- CCPB, núm. 161254-9.- Collell. *Dominicos*, p. 163-164.- Comet, p. 24-25.- DHEC, vol. II, p. 505.- Diago, p. 257.- Madurell. *Arbús*, p. 206 i 208.- Marcillo, p. 352, núm. 578.- Noell, núm. 2058 i 2060.- Palau, vol. VII, núm. 145466, i vol. VIII, núm. 145466.- Pons. *Bibliographie*, núm. 33 i 138.- Quétif-Échard. *Scriptores*, vol. II, p. 378.- RBLIF 1976, p. 57.- Serra I, núm. 6 i 9.- Serra II, núm. 6 i 8 [reprod. dues portades].- Simón Díaz. BLH, vol. XIII, núm. 5500 i 5501.- Vidal-Calmette, núm. 1255.- Torres Amat, p. 353-354.

LLOT DE RIBERA, MIQUEL (OP). *Verdadera relación de la vitoria y libertad que alcançaron quatrocientos christianos captivos de Hazan Baxá, almirante y capitán general del mar del gran turco, con dos galeras suyas que levantaron*. En Perpiñan. En casa de Sansón Arbús. S. d. [Post. 4 de desembre de 1590]. 4°. - A⁸.- [8] f.

BARCELONA. *Universitària*, B-59/3/42-23.

Madurell. *Arbús*, p. 208.- Palau, vol. VIII, núm. 145465.- RBLIF 1976, p. 67.- Simón Díaz. BLH, vol. XIII, núm. 5498.

LLOT DE RIBERA, MIQUEL (OP). *Libre de la translatió dels invincibles y gloriosos màrtirs de Jesuchrist sants Abdon y Sennén*. Estampat en Perpinyà. En casa de Samsó Arbús. 1591. 8°.- A-O⁸ P⁴.- [8], 107 (=106), [2] f.

BARCELONA. *Bibl. de Catalunya*, 11-V-11.- PALMA DE MALLORCA. *Pública*, Mont. 7. 110 (2).- ROMA. *Alessandrina*.- VALÈNCIA. *Universitària (Bibl. Històrica)*, Z-11/43.

Aguiló, núm. 1085.- *Annuaire 1834*, p. 109.- Antonio. *Nova*, vol. II, p. 138.- CCPB, núm. 161255-7.- Collell. *Dominicos*, p. 163-164 [reprod. portada].- Comet, p. 25.- DHEC, vol. II, p. 505.- Diago, p. 267.- ICCU, núm. 11260.- Madurell. *Arbús*, p. 208.- Marcillo, p. 352, núm. 587.- Noell, núm. 2061.- Palau, vol. VIII, núm. 145467.- Pons. *Bibliographie*, núm. 139.- Quéatif-Échard. *Scriptores*, vol. II, p. 378.- RBLIF 1976, p. 58.- Serra I, núm. 10.- Serra II, núm. 9 [reprod. portada].- Simón Díaz. BLH, vol. XIII, núm. 5502.- Torres Amat, p. 353-354.- Vidal-Calmette, núm. 1256.

[MONCAYO, PEDRO DE. *Flor de varios romances, recopilada por* —. Perpiñan, 1591. 12°]

Antonio. *Nova*, vol. II, p. 219.- Brunet, vol. III, p. 1821.- Palau, vol. V, núm. 92275 (n.).- Rodríguez-Moñino. *Manual*, núm. 208.- Salvá, vol. I, núm. 363 (n.).- Simón Díaz. BLH, vol. XV, núm. 1289.

POU, ONOFRE. *Thesaurus puerilis ... Editio secunda*. Perpiniani. Ex typographia Sansonem Arbus. 1591. Venundantur apud Arnaldum Garrich. 8°.- []⁴ A-Z⁸ Aa-Dd⁸.- [4], 210, [6] f.

BARCELONA. *Arxiu Històric*, A.12°.345; *Bibl. de Catalunya*, 1-III-20, R(2)-8°-258; *Fundació Bibl. J. Laporte*, XVI-Pou; *Universitària*, C-247/6/32, CM-599; *Pública Episcopal*, 03=[499.71] Pou.- LONDRES. *British Library*, 1211.a.31 (*BL Catalogue before 1601*, p. 159).- MADRID. *Bibl. Nacional*, R/29967, R/29559.- ROMA. *Bibl. Nacional*, 8.36.G.27.- VALÈNCIA. *Universitària (Bibl. Històrica)*, R-1/35, R-1/57.- VIMBODÍ (TARRAGONA). *Abadia de Poblet*, 2-24-21.

Aguiló, núm. 2029.- CCBE s. XVI, P-2688.- CCPB, núm. 21616-X.- ICCU, núm. 19745.- Madurell. *Arbús*, p. 208.- Palau, vol. XIV, núm. 234121.- RBLIF 1976, p. 357-358.- Ribelles Comín, núm. 922 [reprod. portada].- Salvá, vol. II, núm. 2131 (n.).- Serra II, núm. 10 [reprod. portada].- Torres Amat, p. 495-496.

LLOT DE RIBERA, MIQUEL (OP). *Epitome sive collectio eorum omnium quae a Petro Lombardum sententiarum magistro in suos quatuor libris conscripta reperiuntur*. Perpiniani. Apud Sansonem Arbus. 1594. 8°.- A-Z⁸ Aa-Ii⁸ Kk⁸ Ll⁸ Mm².- [8] f., 520 p., [6] f.

BARCELONA. *Bibl. de Catalunya*, 1-II-27; *Universitària*, B-64/3/35, M-5798.- BURGOS. *Pública*, 4859.- MADRID. *Bibl. Nacional*, R/31675, R/29534, R/29544.- MAÓ. *Pública*, 2712 (Roura, vol. II, p. 176-177).- MASAMAGRELL (VALÈNCIA). *Bibl. Prov. dels Pares Caputxins*, 1/20-A-25.- MONTSERRAT. *Monestir (Torra*,

núm. 1538).- SALAMANCA. *Universitària*.- SARAGOSSA. *Universitària*, G.1.231.- TEROL. *Pública*, 16739.

Annuaire 1834, p. 109.- Antonio, *Nova*, vol. II, p. 138.- CCBE s. XVI, LL-20.- CCPB, núm. 16399-6, 185658-8 i 486256-2.- Collell. *Dominicos*, p. 163-164.- Comet, p. 25-26.- DHEC, vol. II, p. 505.- Diago, p. 267.- Estrugós, f. [†5]v.- Madurell. *Arbús*, p. 208.- Marcillo, p. 352, núm. 587.- Palau, vol. VIII, núm. 145468.- Quéatif-Échard. *Scriptores*, vol. II, p. 378.- RBLIF 1976, p. 358.- Serra I, núm. 11.- Simón Díaz. *Dominicos*, núm. 1191.- Simón Díaz. BLH, vol. XIII, núm. 5503.- Torres Amat, p. 353-354.

ERCILLA Y ZUÑIGA, ALONSO DE. *Primera, segunda y tercera parte de La Araucana*. Perpiñan. En casa de Sansón Arbús. 1596. A costa de Jusepe Andrés librero. 12°. - ¶² §³⁻¹² A-Z¹² Aa-Dd¹² Ee⁶.- [17], 323, [2] f.

BARCELONA. *Arxiu Històric*, T. 12° 204; *Bibl. de Catalunya*, R(8) - 8° - 89.- LONDRES. *British Library*, C.58.a.8 (*BL Catalogue before 1601*, p. 71).- MADRID. *Nacional*, R/11639.- OXFORD. *Taylorian Main Library*, 269.A.23.- SALAMANCA. *Universitària*, BG 33568.- VILANOVA I LA GELTRÚ (BARCELONA). *Bibl.-Museu Víctor Balaguer*, XVI-B/28.

Antonio. *Nova*, vol. I, p. 21.- Brunet, vol. II, p. 1045 (n.).- CCBE s. XVI, E-600.- CCPB, núm. 22428-6.- Gallardo, vol. II, núm. 2094.- Graesse, vol. VIII, p. 283.- Madurell. *Arbús*, p. 208.- Medina. *Araucana*, vol. IV, p. 24-25 [reprod. portada].- OCLC, n. 28989649.- Palau, vol. V, núm. 80420.- RBLIF 1976, p. 58.- Salvá, vol. I, núm. 581.- Simón Díaz. BLH, vol. IX, núm. 4815.

RAMONEDA, CRISTÓFOL. *Commentaria in libellum De ente et essentia Divi Thomae Aquinatis*. Perpiniani. Apud Samsonem Arbus. MDICVI. 8°. - ¶⁸ A-Z⁸ Aa-Ii⁸ Kk⁸ Ll-Ss⁸.- [6] f., 646 p., [7] f.

BARCELONA. *Bibl. de Catalunya*, Res. 1607-12°, R(2) - 8° 373; *Pública Episcopal (Seminari Conciliar)*, 1 (02) Ram; *Universitària*, XVI-3605, B-48/7/22, B-2/5/4.- PERALADA. *Biblioteca*, 1 (Tomas) Rame.- TEROL. *Pública*, 29252.- TOLEDO. *Pública*.

Antonio. *Nova*, vol. II, p. 250.- CCBE s. XVI, R-137.- CCPB, núm. 24500-3.- Estrugós, f. [†7].- Madurell. *Arbús*, p. 208.- Palau, vol. XV, núm. 247638.- Torres Amat, p. 527-528.

HOLTHUSIUS, IOHANNES. *Modus examinandi sacrorum ordinum candidatos instar catechismi per quaestiones et pias catholicasque responsiones succincta brevitate digestus*. Perpiniani. Ex typographia Sansonis Arbus. 1597. 8°. - ¶⁸ A-P⁸.- [15], 112, [1] f.

BARCELONA. *Universitària*, M-10224.- MADRID. *Bibl. Nacional*, R.39712.

Palau, vol. VI, núm. 115640.

[PALMIRENO, LLORENÇ. *Campi eloquentiæ*. Perpinyà. Samsó Arbús? 1597. 8°]

Gascón. *Palmireno*, p. 9, núm. 56.- Palau, vol. XII, núm. 210586 (n.).

[Edicte de Jeroni Noguier demanant almoines per a Nostra Senyora del Puig de França]. S. l. S. i. S. d. [Perpinyà? Samsó Arbús? Post. 23 d'octubre de 1598]. Fol.- [1] f.

BARCELONA. *Bibl. de Catalunya*, F. Bon. 7014 (*Catàleg Bonsoms*, núm. 126).

CCPB, núm. 8796.

ABREVIACIONS BIBLIOGRÀFIQUES

- Aguiló] Marià Aguiló Fuster. *Catálogo de obras en lengua catalana impresas desde 1474 hasta 1860*. Madrid: Sucesores de Rivadeneyra, 1923. [Reimpr. facs. Barcelona; Sueca: Curial, 1977]
- Annuaire 1834*] «Notices biographiques sur les hommes nés dans le département des Pyrénées-Orientales, qui se sont distingués par leurs écrits, par leurs actions ou par leur mérite». A: *Annuaire statistique et historique du département des Pyrénées-Orientales, pour l'année 1834*. Perpinyà: J.-B. Alzine, 1834, p. 101-141.
- Antonio. *Nova*] Nicolás Antonio. *Bibliotheca Hispana Nova*. Madrid: Viuda i hereus de J. Ibarra, 1788. 2 v.
- Barrera. *Boletín*] [Jaume Barrera]. *Boletín Oficial Eclesiástico del Obispado de Barcelona* (28 febrer 1922), p. 106-107.
- Barrera. *Torres Amat*] Jaume Barrera. *Els Torres Amat i la Biblioteca Episcopal del Seminari de Barcelona. Discursos llegits en la «Real Academia de Buenas Letras» de Barcelona en la solemne recepció pública de...* Barcelona: Atlas Geográfico, 1922.
- BL Catalogue before 1601*] The British Library. *Catalogue of books printed in Spain and of Spanish books printed elsewhere in Europe before 1601 now in the British Library*. 2a ed. Londres: The British Library, 1989.
- BMP Catalogue 1640*] Médiathèque de Perpignan. *Le livre et l'édition en Catalogne au XVIIe siècle dans les collections anciennes de la Médiathèque de Perpignan. Catalogue. Autour de 1640*. Prefaci de Gilbert Larguier. [= *El llibre i l'edició a Catalunya al segle XVII dins les col·leccions antigues de la Mediateca de Perpinyà. 1640: abans i després*. Perpinyà, 2005]
- Bosch] Andreu Bosch. *Summari, índex o epitome dels admirables y nobilíssims títols de honor de Cathalunya, Rosselló y Cerdanya*. Perpinyà: Pere Lacavalleria, 1628.
- Brunet] Jacques-Charles Brunet. *Manuel du libraire et de l'amateur de livres*. París: Libr. de Firmin Didot et Cie., 1878-1880.
- Calbet-Corbella] Josep M. Calbet i Camarasa; Jacint Corbella i Corbella. *Diccionari biogràfic de metges catalans*. Barcelona: Fundació Salvador Vives Casajoana; Rafael Dalmau: Seminari Pere Mata: Universitat de Barcelona, 1981-1983.
- Capeille] Jean Capeille. *Dictionnaire des biographies roussillonaises*. Marsella: Lafitte Reprints, 1978.
- Catàleg Bonsoms*] *Catálogo de la Colección de Folletos Bonsoms, relativos en su mayor parte a historia de Cataluña*. Barcelona: Casa de la Caritat, 1959-1972.

- CCBE s. XVI] *Catálogo colectivo de obras impresas en los siglos XVI al XVIII existentes en las bibliotecas españolas*. Madrid: Dirección General de Archivos y Bibliotecas, 1972-1984. 15 v.
- CCPB] *Catálogo Colectivo del Patrimonio Bibliográfico Español* [en línia].
- Collell. *Dominicos*] Albert Collell i Costa. *Escritores dominicos del Principado de Cataluña*. Barcelona: Diputació de Barcelona, 1965.
- Comet] Joaquim Comet. *L'imprimerie à Perpignan depuis les origines jusqu'à nous jours*. Perpinyà: J. Comet, 1908.
- DHEC] *Diccionari d'història eclesiàstica de Catalunya*. Barcelona: Generalitat de Catalunya: Claret, 1998-2001. 3 v.
- Diago] Francesc Diago. *Historia de la Provincia de Aragón de la Orden de Predicadores*. Barcelona: Sebastià de Cormellas, 1599.
- Estrugós] Josep Elies Estrugós. «Elench dels escriptors catalans». A: *Fènix català*. Perpinyà: Esteve Bartau, 1645.
- Gallardo] Bartolomé José Gallardo. *Ensayo de una biblioteca española de libros raros y curiosos*. Madrid: Gredos, 1968. 4 v.
- Gascón. *Palmireno*] Domingo Gascón. *Desiderata: Juan Lorenzo Palmireno. N. Alcañiz 1584 - † Valencia 1579*. Saragossa: Mariano Escar, 1905.
- Graesse] J. G. Th. Graesse. *Trésor de livres rares et précieux, ou, Nouveau dictionnaire bibliographique: Contenant plus de cent mille articles de livres rares, curieux et recherchés*. Milà: Görlich, 1950. 8 v.
- ICCU] Istituto Centrale per il Catalogo Unico delle Biblioteche Italiane e per le Informazioni Bibliografiche [en línia].
- Index Aureliensis*] *Index Aureliensis: Catalogus librorum sedecimo saeculo impressorum*. Aureliae Aquensis: Aedibus Valentini Koerner, 1965. Part 1, 16 v.; part 2, 3 v.
- Julia. *Fabra*] Benet Julià i Figueras. «Nota sobre el llibre mèdic de Lluís Fabra (1589)». AIEG, vol. xxv-ii: *Homenatge a Lluís Batlle i Prats*, 1981, p. 411-417.
- López Piñero. *Científicos*] José María López Piñero et al. *Los impresos científicos españoles de los siglos XV y XVI: Inventario, bibliometría y thesaurus*. València: Universitat de València, 1981-1986. 3 v.
- Lucía] José Manuel Lucía Megías. *Imprenta y libros de caballerías*. Madrid: Ollero & Ramos.
- Madurell. *Arbús*] Josep M. Madurell. «Samsó Arbús». *Gutenberg-Jahrbuch*, núm. 46 (1971), p. 200-208.
- Marcillo] Manuel Marcillo. *Crisi de Cataluña hecha por las naciones estrangeras*. Barcelona: Matevad, 1685.
- Massot] Josep Massot. *Compendio historial de los hermitaños de nuestro padre San Agustín*. Barcelona: Joan Jolis, 1699.
- Medina. *Araucana*] Alonso de Ercilla. *La Araucana de...* Ed. a cura de José Toribio Medina. Santiago de Xile: Elzeviriana, 1910-1917. 4 v.
- Meseguer. *Passio duorum*] Juan Meseguer. «*Passio duorum*: Autores-Ediciones-La obra». *Archivo Ibero-Americano: Revista Trimestral de Estudios Históricos*, segona època, any 29, núm. 115 (1969), p. 217-268.
- Monsalvatje] Francesc Monsalvatje i Fossas. *El obispado de Elna*. Olot: Imprenta y Librería de Juan Bonet, 1911-1915. 4 v.
- Noell] René Noell. *Essai de bibliographie roussillonaise*. Prada: Terra Nostra, 2007.
- OCLC] Online Computer Library Center [en línia].

- Palau] Antoni Palau Dulcet. *Manual del librero hispanoamericano*. Barcelona: Librería Palau, 1948-1977. 28 v.
- Pons. *Bibliographie*] Josep Sebastià Pons. *La littérature catalane en Roussillon (1600-1800): Bibliographie*. Tolosa: Édouard Privat; París: Henri Didier, 1929.
- Prat-Vila] Enric Prat; Pep Vila. *Mil anys de llengua i literatura catalanes al Rosselló*. Canet: Trabucaire, 2002.
- Puiggarí] Josep Puiggarí. *Catalogue bibliographique des évêques d'Elne*. Perpinyà: J. B. Alzine, 1842.
- Quétif-Échard. *Scriptores*] Jacobus Quétif; Jacobus M. Échard. *Scriptores ordinis praedicatorum*. París: J.-B. Christophorum Ballard et Nicolaum Simart, 1719-1721. 2 v.
- Ramírez de Arellano] Rafael Ramírez de Arellano. *Ensayo de un catálogo biográfico de los escritores de Córdoba*. Madrid: Tip. de Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos, 1922-1923. 2 v.
- RBLIF 1976] Louis Desgraves. *Repertoire bibliographique des livres imprimés en France au seizième siècle*. Vol. 24. Baden-Baden: Valentin Koerner, 1976. (Bibliotheca Bibliographica Aureliana; LXIV)
- Ribelles Comín] Josep Ribelles Comín. *Bibliografía de la lengua valenciana: o sea catálogo razonado por orden alfabético de autores de los libros, folletos ... etc., que escritos en lengua valenciana y bilingüe, han visto la luz pública desde el establecimiento de la imprenta en España hasta nuestros días*. Madrid: Imp. de la Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos, 1920-1984. 5 v.
- Richesses BMP] *Richesses de la Bibliothèque municipale: Fonds anciens*. Perpinyà: Bibliothèque Nationale, 1960.
- Rodríguez-Moñino. *Diccionario*] Antonio Rodríguez-Moñino. *Nuevo diccionario bibliográfico de pliegos sueltos poéticos (siglo XVI)*. Madrid: Castalia, 1997.
- Rodríguez-Moñino. *Manual*] Antonio Rodríguez-Moñino. *Manual bibliográfico de cancioneros y romanceros impresos durante el siglo XVI*. Madrid: Castalia, 1973. 2 v.
- Roura] Miguel Roura y Pujol. *Catálogo de la biblioteca pública de Mahón*. Palma: Escuela Tipográfica Provincial, 1897-1901. 2 v.
- Salvá] Pedro Salvá. *Catálogo de la biblioteca de Salvá*. Barcelona: Porter-Libros, [1863]. 2 v.
- Santiago Vela] Gregorio de Santiago Vela. *Ensayo de una biblioteca ibero-americana de la orden de San Agustín*. Madrid: Imprenta del Asilo de Huérfanos del S. C. de Jesús; El Escorial: Imprenta del Monasterio, 1913-1931. 8 v.
- Serra I] Dolors Serra i Kiel. *Bibliografía nord-catalana*. Barcelona: PAM, 1996.
- Serra II] Dolors Serra i Kiel. *Bibliografía de Catalunya Nord (1502-1999)*. Perpinyà: Universitat de Perpinyà. Institut Català de Recerca en Ciències Socials, 2001. [Terra Nostra, núm. 100; monogràfic]
- Simón Díaz. BLH] José Simón Díaz. *Bibliografía de la literatura hispánica*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas: Instituto Miguel de Cervantes de Filología Hispánica, 1950-1994. 18 v.
- Simón Díaz. *Dominicos*] José Simón Díaz. *Dominicos de los siglos XVI y XVII: Escritos localizados*. Madrid: Universidad Pontificia de Salamanca: Fundación Universitaria Española, 1977.
- Torra] Jordi Torra i Miró. *Catàleg dels impresos del segle XVI de la Biblioteca de Montserrat*. [Montserrat], 1981. 4 v.

- Torres Amat] Fèlix Torres Amat. *Memorias para ayudar a formar un diccionario crítico de los escritores catalanes y dar alguna idea de la antigua y moderna literatura de Cataluña*. Barcelona: Imprenta de J. Verdaguer, 1836. [Reimpr. facs. Barcelona; Sueca: Curial, 1973]
- Vidal-Calmette] Pierre Vidal; Joseph Calmette. *Bibliographie roussillonnaise*. Perpinyà: Charles Latrobe, 1906.